

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL
NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

GÜLXANIM VƏLİYEVƏ

QƏDİM TÜRK DİLİ

**Dərs vəsaiti
(təkmilləşdirilmiş nəşr)**

*Filologiya fakültəsi Elmi Şurasının
13 fevral 2018-ci il tarixli 04 sayılı
qərarı ilə çap olunur*

- 21525 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

BAKİ - 2018

**Elmi redaktor: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məmmədəli QIPÇAQ**

**Rəyçilər: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Qızılgül ABDULLAYEVA**

**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Ülviyyə HÜSEYNOVA**

**G.Q.Vəliyeva. Qədim türk dili: Dərs vəsaiti (təkmilləş-
dirilmiş nəşr). Bakı, 2018, 130 s.**

«Qədim türk dili» dərs vəsaitində türk dillərinin tarixi, inkişaf mərhələləri, qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqi tarixi, təsnifatı haqqında bilgi verilir, dünya əlifbaları sistemində öz orijinallığı ilə seçilən qədim türk əlifbası tədqiq olunur. Dərs vəsaitində qədim türk yazılı abidələrinin leksik və morfoloji xüsusiyyətləri haqqında da nəzəri məlumatlar oxucuların diqqətinə çatdırılır.

ISBN 978-9952-8176-0-7

© «Elm və təhsil», 2018

GİRİŞ

*«Türk oğuz beqleri, bodun, esidin. Üze teñri basmasar, asra yir telinmeser, türk bodun, ilinin, törünün kim artatı?»
(Ey türk oğuz bəyləri, xalqı, eşidin. Yuxarıda göy basmasa, aşağıda yer dəlinməsə türk xalqını, dövlətini, ölkəsini kim məhv edə bilər?)*

(K_b^{*}, 22)

Türk xalqlarının soykökünün, əski tarixinin, onun tarixi inkişaf mərhələlərinin və türk dillərinin dünya dilləri içərisində yerinin müəyyənləşdirilməsində qədim türk yazılı abidələri əvəzsiz yazılı mənbədir. Bu abidələr eyni zamanda türk xalqlarının milli mənsubiyyətinin, milli şüurunun formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Elə buna görə də «Qədim türk dili» fənni ali məktəblərin tədris planına daxil edilmişdir. Həmin fənn ali məktəblərin həm əyani, həm də qiyabi şöbələrində keçilir. Tədris prosesində tələbələr qədim türk (runik) əlifbasını mükəmməl öyrənir, yazı və oxu vərdişlərinə yiyələnir, mətn üzərində işləyir, müasir Azərbaycan dilindən fərqli fonetik, qrammatik, leksik xüsusiyyətləri aşkarlayır, yeri gəldikcə digər türk

* K_b – «Kül tiqin» abidəsi, böyük abidə; K_k – kiçik abidə.

dilləri, ədəbi-bədii dil nümunələrimiz, dialekt və şivələrimizlə müqayisələr aparırlar.

«Qədim türk dili» fənni «Türkologiyaya giriş», «Azərbaycan dialektologiyası», «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası», «Azərbaycan ədəbi dili tarixi», «Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası» və s. fənlərin tədrisinə zəmin hazırlayır və onların daha yaxşı mənimsənilməsinə imkan verir.

Dərs vəsaitində türk dillərinin tarixi, inkişaf mərhələləri, qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqi tarixi, abidələrin təsnifi, oğuz abidələri haqqında məlumat verilir. Burada praktik məşğələ zamanı həm oxumaq, həm də dilçilik nöqtəyi-nəzərindən izah etmək üçün mətnlər də təqdim olunmuşdur.

«Qədim türk dili» dərs vəsaiti ali məktəblərin əyani və qiyabi şöbələrinin bakalavr təhsil pilləsi tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur və proqrama uyğun yazılmışdır.

TÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Türk xalqlarının və türk dillərinin yaranması, əmələ gəlməsi, bir dil kimi formalaşmış sabitləşməsinin dəqiq tarixi yoxdur. Maddi yazılı abidələr eramızın VII əsrinə aid olduğuna görə bu dillərin tarixini də həmin dövrdən hesab edənlər var.

Məlumdur ki, türkdilli xalqlar [Şərqi Sibirdən Baltik dənizinə] qədər uzanıb gedən geniş bir ərazidə qəbilə, tayfa, tayfa birlikləri şəklində yaşamışlar. Onların indiki Monqolustan, Yeddi İrmaq, Çin sərhəddi boyunca, Balxaş gölü ətrafında, Orxon və Yenisey çayları hövzəsində yaşayış üçün yararlı, münbit və müdafiə üçün strateji əhəmiyyətli bir yerdə məskunlaşdığı həmin ərazilərdən tapılan daş kitabələr də təsdiqləyir. M.Kaşğari yazır: «Allah onları (türkləri - G.V.) yer üzünün ən yüksək yerində, havası ən təmiz, suyu ən gözəl ölkələrində yerləşdirmişdir. Onlara «öz ordum» demişdir. Bundan başqa, türklərdə bədən gözəlliyi, böyüklərə hörmət, sözümdə durma, şirinlik, üz gözəlliyi, sadəlik, qəhrəmanlıq, mərdlik kimi öyünməli çoxlu fəzilətlər vardır» (9, 4).

Türk sözü ilk dəfə Orxon-Yenisey abidələrində «*türk bodum*» (türk xalqı) birləşməsində qeydə alınmışdır. Bundan sonra türk xalqı, türk dili, türk sözü anlayışları da meydana çıxmışdır. Prof. F.Zeynalov göstərir ki, tarixən türksistemli qəbilə və tayfalar yaranarkən onların hamısını genealoji cəhətdən əhatə edən, hamısı üçün ümumi ola bilən bir dil olmamış və ola da bilməzdi. Deməli, türk sözü, türk dili və türk xalqı anlayışları sonradan yaranmışdır. Başqa sözlə, türk dilləri tarixində «türk» termini ümumiləşdirici səciyyə daşmamış, tarixdən bizə məlum olan yüzlərlə

türksistemli (əlbəttə, sonralar türksistemli) boylardan, tayfa birliklərindən birinin adı olmuşdur (22, 13).

Türk sözünün müxtəlif mənbələrdə bir neçə fonetik variantı qeydə alınmışdır: *tukyu, türkün, turuk, török, türk, tyurk* və s. Türk sözünün mənşəyinə gəlincə, onu türkoqlar müxtəlif şəkildə izah edirlər: «qüdrətli, qüvvətli, gözəl, törəyən, yürüyən» və s. Hətta bu sözün hərbi və siyasi həyatdakı uğurlarına görə «qoşun, ordu» (7,11) mənasında işlənməsi fikrini irəli sürənlər də var.

Türk dillərinin inkişaf mərhələləri müxtəlif türkoqlar tərəfindən bir neçə dəfə qruplaşdırılmışdır (T.Stralenberq, M.Kastren, V.Kotviç, V.V.Radlov, S.Y.Malov və b.). Bunların içərisində N.A.Baskakov və F.R.Zeynalovun bölgüsü daha çox maraqlıdır.

N.A.Baskakov türk dillərinin 6 inkişaf mərhələsini qeyd edir:

1. Altay dövrü
2. Hun dövrü
3. Qədim türk dövrü
4. Orta türk dövrü
5. Yeni türk dövrü
6. Ən yeni türk dövrü (6, 15).

F.R.Zeynalov isə birinci iki (Altay və Hun) və sonuncu iki (yeni və ən yeni) bəndlərini birləşdirərək türk dillərinin inkişaf mərhələlərini 4 qrupda cəmləşdirmişdir:

1. Ən qədim türk dövrü
2. Qədim türk dövrü
3. Orta türk dövrü
4. Yeni türk dövrü (25, 68).

Ən qədim türk dövrü y.e.ə. IV minillikdən b.e. V əsrinə qədər olan bir dövrü əhatə edir. Bu dövrə 2 yarımmərhələ – Altay və Hun mərhələləri daxil edilir.

Altay yarımmərhələsi y.e.ə. IV minillikdən I minilliyə qədər, Hun yarımmərhələsi isə I minillikdən eramızın V əsrinə qədər olan bir dövrü əhatə edir. Bu mərhələləri səciyyələndirən maddi-mədəniyyət nümunələri günümü-zə qədər gəlib çıxmadığına görə, həmin mərhələlər haqqında mülahizələr yürüdərkən məzar daşları üzərində heyvan, daha çox maral şəkli, kənd təsərrüfatı alətləri, pul sikkələri üzərində işarələr və sairəyə müraciət etməli oluruq. Tədqiqatçılar Altay dövründə bu ərazidə türk, monqol-tunqus və uqro-fin dilləri ailələrinin varlığından söhbət açır, bu dil ailələrinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin olduğunu söyləyirlər.

Ən qədim türk dövrünün II yarımmərhələsi hunlarla əlaqədardır. (Hun tayfa ittifaqı köçəri türkdilli tayfa birliyi əsasında yaranmışdı.) Hunların yaratdığı dövlətin sərhədləri Baykaldan Tibetə, Orta Asiyadan Xuanxeyədək (Çinədək) uzanırdı (24,149). Y əsrin əvvəllərində Dunay sahilində müxtəlif tayfaları birləşdirən güclü Hun ittifaqı yarandı. Bu ittifaqa 434-cü ildən Attila başçılıq edirdi. O, 451-ci ildə Katalaun çölündə romalılar və başqa tayfalarla vuruşmada geri çəkildi, 452-ci ildə isə İtaliyaya soxuldu. 453-cü ildə Attilanın ölümündən sonra tayfa ittifaqı içərisində daxili çəkişmələr başladı, digər tərəfdən isə hunlar 469-cu ildə Bizans uğrunda müharibədə məğlubiyyətə uğradılar. Bir müddətdən sonra hunların hakimiyyətinə son qoyuldu.

Qədim türk dövrü mərhələsi b.e. V-X əsrlərini əhatə edir. Bu mərhələ özündə 5 yarımmərhələni birləşdirir:

1. Tukyu mərhələsi
2. Uyğur mərhələsi
3. Qırğız mərhələsi
4. Bulqar mərhələsi

5. Xəzər mərhələsi

Hun imperiyasının süqutundan sonra tayfalar içərisində qüvvətlənən tukuylar hakimiyyəti ələ alır. 552-ci ildə Altayın mərkəzində **Tukyu** (Göytürk) dövlətini yaradırlar. **Göytürk dövləti** VI-VIII əsrlərdə mövcud olmuşdur. Bu dövlətin ilk hökmdarı Aşina soyundan çıxan Bumın xaqan olur. Ə.Rəcəbov yazır: «Bumın xaqan 552-ci ildə sonralar Mərkəzi Asiyanın siyasi-ictimai həyatında görkəmli rol oynamış Türkün (Birinci Türk) xaqanlığının əsasını qoyur. Türklərin tarix səhnəsinə çıxması, tədricən nəhəng imperiya yaratması bütün şərqi və mərkəzi Asiyanın, orta və yaxın şərqin, habelə şərqi Avropanın siyasi xəritəsinin xeyli dəyişməsinə səbəb oldu» (18, 36). Xaqanlığın ana təməlini türkdilli tayfalar təşkil edirdi. Dövlətin sərhədləri Sir-Dəryadan Qara dənizə qədər idi. Müntəzəm ordu, ideal əsgəri təchizat məhz bu dövrdə formalaşmışdır. Bumın xaqan qardaşı İstemi ilə bərabər köçəri həyat keçirən türk qəbilələrini birləşdirir. Lakin onlardan sonra taxta çıxan xaqanlar həm çinlilərin təzyiqinə məruz qalır və həm də tayfalar içərisində daxili çəkişmələr nəticəsində 2 hissəyə – Şərqi və Qərbi Tukyu dövlətlərinə parçalanır. 630-680-ci illər arasında 50 il Çinin əsarəti altında qalır. 682-ci ildə Aşina soyunun yeni davamçısı Qutluğ (İlteris) xaqan Çin istibdadına qarşı qaldırılan üsyana başçılıq edərək xaqanlığı imperator halına gətirir və 689 –cu ildə dövlətin tstiqlaliyyətini bərpa edir. Müxtəlif istiqamətlərə səpələnmiş türkdilli tayfaları birləşdirdiyinə görə türk xalqlarının tarixində İlteris – eli toplayan kimi ad qazanır. 693-cü ildə vəfat edən İlteris xaqanın yerinə onun kiçik qardaşı **Moçjo** taxta

çıxır və II Türk xaqanlığının hökmdarı olur.* Türklüyü birləşdirmək onun qarşısında duran ən vacib məsələlərdən idi. Moçjo xaqan qonşu ölkələrə işğalçılıq yürüşləri nəticəsində Tukyu (Göytürk) dövlətinin sərhədlərini daha da genişləndirir. Bununla da o, Kapağan, yəni «tutan, zəbt edən» adını qazanır. 716-cı ildə Bayırku qəbilə-sinin üsyanı zamanı Moçjo xaqan qətlə yetirilir. Qutluğ xaqanın hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan oğlan-ları – Mogilyan və Kül tiqin məqsədlərinə nail olurlar. Böyük qardaş Mogilyan xaqan, kiçik qardaş Kül tiqin isə orduya sərkərdəliyi boynuna götürür və ömrünün sonuna kimi bu şərəfli vəzifəni ləyaqətlə yerinə yetirir. Ölkəni ədalətlə idarə etdiyinə, xalqın qayğısına qaldığına və qonşularla sülh-dostluq münasibətlərinə cəhd göstərdiyinə görə ona Bilgə xaqan (müdrək, bilici xaqan) adı verilir. Taxt-tacın dayağı olan Kül tiqin (qədim türk dilində kül – qüdrətli, qüvvətli, tiqin – şahzadə demək-dir) 731-ci ildə döyüşlərdən birində ağır yaralanaraq vəfat edir. 734-cü ildə isə Mogilyan xaqan zəhərlənmə nəticəsində dünyasını dəyişir. Sonralar taxt-tac əldən-ələ ötürülür və nəhayət, 745-ci ildə Tukyu xaqanlığına son qoyulur və tayfalar içərisində ən güclü mövqedə olan uyğurlar hakimiyyəti ələ alırlar.

Mərkəzi Asiyanın qədim türkdilli tayfalarından olan uyğurların adı mənbələrdə III əsrdən çəkilir. Onlar 552-ci ildən Türk xaqanlığının tərkibində olmuş-lar. Türk xaqanlığının çökməsindən sonra etnik cəhət-dən formalaşmış uyğurlar 745-ci ildə Uyğur dövlətini yaratdılar və türkologiyada **uyğur mərhələsi** başladı. Uyğur kağanlığı VIII-IX əsrləri əhatə edir. Uyğurlar

* **Moçjo** sözünün mənası Çin dilində Moçjo, farsca Moçur (fateh) kimi izah edilir. Türkçə adı **Bəg Çor** olmuşdur.

türkdilli tayfaların içərisində özünün yüksək şəhər mədəniyyəti, yazıya malik olması, xarici ölkələrlə, onların mədəniyyəti, ədəbiyyat və incəsənəti ilə yaxından tanış olmaları ilə seçilirdilər (24, 20).

Uyğurların hakimiyyəti 840-cı ilə qədər davam etdi. 840-cı ildə onlar Yenisey qırğızlarına məğlub oldular və beləliklə, uyğurları Qırğız xaqanlığı əvəz etdi. Qırğızlar tərəfindən sıxışdırılan uyğurlar Çinin indiki Sintsizyan və Qansu vilayətlərinə köçdülər. Qırğız xaqanlığının hökmranlığı təxminən 920-ci ilə qədər davam edir.

Qədim türk dövrünün sonuncu mərhələləri bulqar və xəzər mərhələsi adlanır. İstər bulqar və istərsə də xəzərlər türk xalqlarının tarixində və bir sıra müasir türk dillərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar və onların hakimiyyəti illərinə 965-ci ildə son qoyulur. Məhz bu dövrdə - V-X əsrlərdə - qədim türk dövründə türk xalqlarına məxsus yazının, tarixşünaslığın, mənəvi mədəniyyətin əsas mənbəyi olan Orxon-Yenisey kitabələri meydana çıxır.

Qədim türk dövründə (V-X əsrlər) kifayət qədər yazılı abidələr meydana çıxdı. Bu abidələrin əksəriyyəti daşlar üzərinə həkk olunmuş tarixi salnamələr – kitabələrdir.

1. «Kül tiqin»in şərəfinə yazılmış abidə.
2. «Mogilyan»ın şərəfinə yazılmış abidə.
3. «Tonyukuk»un şərəfinə yazılmış abidə.
4. «Küli Çor» abidəsi.
5. «Moyun Çor» abidəsi.
6. Uyğur abidələri
7. Qırğız abidələri... və s.

QƏDİM TÜRK HƏYAT TƏRZİ*

Qədim türklərin etik münasibətləri, adət-ənənələri, dövlət quruluşu, mədəniyyəti, dini inancları haqqında əsas məlumatları Çin mənbələrindən, qismən də Orxon-Yenisey kitabələrindən olmaq olur.

Qədim türklərin bənzərsiz həyat təzi olmuşdur. Onların hər b sənətində əldə etdiyi uğurlar, heç şübhəsiz, onların həyat təzi ilə əlaqədardır. Onlar bol sulu yerlərdə, geniş otlaq səhələrində məskən salardılar, çünki belə yerlərdə həm ailəsini saxlamaq, həm də sürü və naxırlarını otarmaq mümkün idi. Onlar öz sürülərini Böyük Turanın hər tərəfində otarardılar. Daimi torpaq sahələri olsa da, həmişə bir yerdə durmurdular. Qızmar yay günlərində ailəsi, sürüləri ilə alp çəmənliklərinə qalxar, qar yağanda qışlağa dönərdilər.

Qədim türklər əsasən köçəri xalq idilər. Sonrakı dövrlərdə onların bir hissəsi yarımköçəri və oturaq həyat təzinə, digər bir hissəsi isə bu gün də köçəri həyat keçirirlər. Onlar yaşıl ot və su dalınca şərqlə qərb, şimalla cənub arasında köç edərdilər. Türk köçəriliyi qaraçı köçəriliyindən fərqlənirdi. Türklər öz vətənləri daxilində köç edərdilər.

Türklərin köçəriliyi dünya sivilizasiyasına bir sıra kəşflər bəxş etmişdir. İlk dəfə atı əhliləşdirən türklər olmuşlar. Atın özündən minik vasitəsi kimi, ətindən isə qida məhsulu kimi istifadə edirdilər. Təkərin kəşfi də köç ehtiyacından yarandı, ailəni, ev əşyalarını bir ərazidən başqa əraziyə aparmaq üçün təkərin ardınca araba meydana çıxdı, rahat qeyim kimi şalvarı da kəşf etdilər. Həmin dövrdə bu qeyimdən həm kişilər, həm də

* Bu hissədə Ə.Əsgər, M.Qpçaqın "Türk savaşı sənəti" kitabından istifadə olunub.

qadınlar istifadə edirdilər (yadınıza salın: yaşlı nənələr, ağbirçək qadınlar bölgələrdə indi də bir neçə taxtali-enlibalaq şalvar qeyirlər - Q.V.).

Qədim türklər heyvan bəsləməyin ustası idilər. Elə ona görə də yemək və geyim sarıdan korluq çəkmirdilər. Məişət, yemək ehtiyaclarını, yetişdirdikləri heyvanlarla ödəyirdilər. Türkün gücü də bunda idi.

Türk köçəri cəmiyyətinin mətbəxi də maraqlı və orijinal idi. Onlar uzun müddət saxlana biləcək yeməklər (qaxac ət, qovurma, qolbas, qurut) hazırlayırdılar. Ən çox ət və at südü olan qımızla qidalanırdılar.

Qədim türklərin möhkəm ailə strukturu var idi. Tədqiqatçılar göstərir ki, qədim türk dövlət quruluşu türk ailə strukturundan doğmuşdur. Hər bir ailənin mənsub olduğu tayfa qarşısında vəzifəsi var idi, onu qeyd-şərtsiz yerinə yetirirdilər, çətin məqamda bütün tayfa onun arxasında dayanırdı.

Oğlan uşağının təliminə 3 yaşından başlayır, 18 yaşında bitmiş hesab edirdilər. Təlim keçmiş gənc müxtəlif üsullarla sınaqdan keçirilir, orduya hazır olduğu üzünə qoyulan tikişlə bilinirdi. Tikiş onun ən yaxşı əsgər olmasının işarəsi idi.

Qədim türklər ruhu ölməz sayırdılar. Buna görə də ölənlər şəxsin o dünyadakı həyatını yüngülləşdirmək üçün sağlığında istifadə etdiyi əşyaları, mindiyi atı öldürüb qəbirə yanına yerləşdirərdilər. Dəfn mərasimindən sonra başdaşı qoyar, məzarın ətrafında öldürdüyü düşmənin sayı qədər balballar (kiçik heykəlciklər) düzərdilər. Məzar daşının üstündə at qurban kəsər, şənlik edər, ölünün ruhuna ziyafət verərdilər.

Beləliklə, bütün bunlar qədim türklərin özünəməxsus, rəngərəng, bənzərsiz həyat tərzinin qısa bir xülasəsidir.

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİ

Qədim türk yazılı abidələri haqqında ilk dəfə məlumat verən XII əsrdə yaşamış tarixçi **Əlaəddin Ata Məlik** olmuşdur. O, «**Cüveyni tarixi cahangüşa**» adlı məşhur əsərində bu qədim yazıların mövcudluğundan danışmış və müəyyən məlumatlar vermişdir. Lakin bu faktlar açılmadığından həmin qədim abidələr elm aləmindən gizli olaraq qalmışdır (21, 5).

XVII əsrdə ilk dəfə bu qədim yazılar haqqında məlumatı avropalılara çatdıran Niderlandın Amsterdam şəhərinin burqomistri **Nikolay Vitzen** olmuşdur. Bundan əlavə, ayrı-ayrı şəxslərin, səyyahların yol qeydlərində bunlar barədə adda-budda məlumat almaq olur.

XVIII əsrin əvvəllərində 1713-1722-ci illərdə Sibirə sürgündə olmuş, əslən İsveçli olan zabit **Filipp İohann Təbbert-Stralenberq** Yenisey çayı sahillərində naməlum yazılar və bu yazılarla daşlara həkk olunmuş əlifba barədə ilk elmi məlumatı verir. O, vətəni İsveçə qayıtdıqdan sonra «Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsi» adlı əsərində «kvadratşəkili» yazıların kağız üzərinə köçürülmüş təsvirini vermişdir. 1793-cü ildə akad. P.S.Pallas bir neçə qədim türk yazılı abidəsinin mətninin təsvirini verir.

Abidələrin elmi əsaslar üzrə öyrənilməsinə XIX əsrdən başlanmışdır. Belə ki, rus alimi Q.İ.Spaski 1818-1819-cu illərdə redaktoru olduğu «Sibir xəbərləri» məcmuəsində «Sibirin qədim sərəvəlləri» adlı bir neçə məqalə ilə çıxış edir, sirli yazı işarələrinin cədvəlini və xəritəsini verir. Dünya alimlərini daha çox düşündürən bu yazıların hansı xalqa mənsubluğu idi. Slavyanlara,

finlərə, qotlara, yunanlara aid olması haqqında fikirlər söylənilirdi. Qədim türk yazılı abidələrinin öyrənilməsinə təkan verən rus tədqiqatçısı İ.M.Yadrinsev olur. O, 1889-cu ildə rus coğrafiya cəmiyyəti xətti ilə Şimali Monqolustana etdiyi ekspedisiya zamanı Ulan-Batorun 400 km-də Kökşin Orxon çayı sahilində Koşo-Saydam adlanan yerdə Kül tiqinin və Moqilyanın şərəfinə yazılmış abidələri aşkarlayır.

Yazılarla daha çox maraqlanan Finlandiya Elmlər Akademiyasının alimləri həmin əraziyə 1890-cı ildə Q.Heykelin rəhbərliyi altında xüsusi ekspedisiya göndərir. 1891-ci ildə isə Rusiya Elmlər Akademiyası xətti ilə V.Radlovun başçılığı ilə alimlər axtarışa gedir. Hər iki ekspedisiya zamanı aşkarlanan materiallar qruplaşdırılaraq atlas halına salınır və bir ildən sonra nəşr olunur.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq Sankt-Peterburqda və Danimarkada abidələrin oxunuşu üzərində ciddi iş gedirdi. Beləliklə, 1893-cü il dekabr ayının 15-də filoloq, tarixçi olan danimarkalı alim Vilhelm Tomsen Danimarka Kral Elmlər Akademiyasının iclasında bütün dünyaya sirr kimi qalan bu yazıları oxuduğunu və onların türklərin ulu əcdadlarına mənsubluğunu müəyyənləşdirdi. «Kül tiqin» abidəsi haqqında ayrıca əsər yazan R.Melioranski olmuşdur.

V.Tomsen yazı işarələri üzərində müqayisə apara-raq onların sağdan sola doğru yazıldığını, ahəng qanununun gözlənildiyini aydınlaşdırır və dörd sözü – **tenri, türk, Kül və tiqin** sözlərini açır. V.Tomsendən bir müddət sonra 1894-cü il yanvar ayının 19-da Peterburq Elmlər Akademiyasının iclasında V.Radloy «Kül tiqi-nin şərəfinə yazılmış abidə»ni oxuduğunu və rus dilinə çevirdiyini elan edir.»XIX əsrin sonlarından başlayaraq müxtəlif ərazi-lərə olan ekspedisiyalar nəticəsində Tonyukukun, Kuli-Çorun,

Moyun-Çorun şərəfinə yazılmış abidələr və başqaları aşkarlanaraq nəşr olunur. V.Tomsen, V.Radlovla yanaşı P.M.Melioranski, Y.Nemet, S.Y.Malov, Hüseyn Orkun, Məhərrəm Ergin, Ə.Şükürlü, Ə.Rəcəbov, C.Cəfərov, Ə.Quliyev, M.Qıpçaq, R.Əsgər və başqa tədqiqatçıların da bu sahədəki fəaliyyətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Qədim türklərin oylağı olan o müqəddəs məkanı görmək, Bakı Dövlət Universitetindən heç bir elm adamının ayağı dəyməyən yerləri ziyarət etmək professor (Ramiz Əskərq) nəşib olmuşdur. O yazır ki, «Monqolustan paytaxtından təqribən 450 km məsafədə yerləşən Koşo-Saydama gedərək «Bilqe kağan» və «Kül tiqin» abidələrini ziyarət etdim. Ulan-Batordan dolanbac torpaq yolla 90 km məsafədə, Bayn-Çoktd təpəsi yaxınlığında yerləşən «Tonyukuk» külliyyəsinə də sayğı ilə baş əyib diz çökdüm» (16, 6).

Abidələr son dövrlərə qədər xüsusi olaraq qorunmuş, restavrsiya və bərpa edilməmişdir. Çölün düzündə taleyin ümidinə qalan bu əski yadigarlar yalnız 1975-ci ildə UNESKO-nun dəstəyi ilə Monqolustan dövləti tərəfindən tarixi abidə kimi rəsmən mühafizə altına alınmışdır. Əslində, mühafizə formal xarakter daşmış, abidələrin qoyulduğu tarixdə onların ətrafında tikilmiş və çoxdan dağılmış divarların yerinə əvvəlcə taxtadan, sonra isə metal barmaqlıqlardan ibarət dəmir çəpər çəkilmiş, nəticədə abidələrin ərazisinə mial-qaranın daxil olmasının qarşısı alınmışdır.

1986-cı ildə Türkiyə ilə Monqolustan arasında mədəni əməkdaşlıq müqaviləsi bağlanmış, oraya abidələrin qorunması barədə maddə salınmışdır. Türkiyə bölgəyə arxeoloq və mütəxəssislərdən ibarət qrup göndərmiş, «Kül tiqin» və «Bilqe kağan» külliyyələrində qazıntılar aparmış, külliyyələrin ətrafına daş divar çəkmış, Qaraqorumdan Koşo-Saydama qədər 45-lik yola asfalt döşənmiş, abidələrin qapalı məkanda qorunması üçün kamera vəzifəsi görən

binarlar və iki abidənin ortasında yerləşən xüsusi muzey inşa edilmişdir. Yeddi illik çalışma nəticəsində «Kül tiqin» və «Bilqe kağan» abidələri və onlara daxil olan ən mühüm komponentlər Koşo-Saydam müzeyinin içinə daşınmış, burada imkan ölçüsündə orijinala uyğun şəkildə yenidən quraşdırılmış abidələrin bayırdakı yerində isə onların titizliklə hazırlanmış surətləri qoyulmuşdur.

Hazırda abidələrin vəziyyəti ümumən qənaətbəxşdir. Onların üzərində kiçik bərpa işləri aparılmışdır (Ətraflı məlumat üçün bax: 16, 29-35).

Suallar və tapşırıqlar:

1. Türk dillərinin inkişaf mərhələləri içərisində hansı mərhələ öz tarixiliyi ilə seçilir? Mərhələləri tarixilik prinsipi əsasında qruplaşdırın.
2. Qədim türk yazılı abidələri haqqında ilk məlumat verən kim olmuşdur? Abidələrin elmi əsaslar üzrə öyrənilməsinə təkan verən şəxs barəsində bilgi verin.
3. İlk irihəcmli abidələri sadalayın, hansı ərazidən tapıldığını və kimlərin şərəfinə yazıldığını söyləyin.
4. Abidələrin oxunuşuna hansı ölkələrdə başlanılır və bütün dünyada sirlə yazılar kimi tanınan bu abidələrin açılması kimin adı ilə əlaqədardır?
5. Abidələrin Azərbaycanda tədqiqatçıları kimlərdir?

ORXON-YENİSEY ƏLİFBASI

Nö	İşarələrin yazılışı	Mənası	Nö	İşarələrin yazılışı	Mənası
1	↓	a, e	19	↖	n _i
2	∪	b _q	20	└	ŋ
3	⊗	b _i	21	☺	n _l
4	∩	ğ	22	☺	nt
5	∩	q	23	∩	nç
6	∩	d _q	24	>	o, u
7	X	d _i	25	∩	ö, ü
8	4	z	26	1	p
9	↑	ı, i	27	4	r _q
10	D	y _q	28	Y	r _i
11	9	y _i	29	Y	s _q
12	∇ ↓	k _q	30	∩	s _i
13	7 F B	k _i	31	∩	t _q
14	∩	l _q	32	k	t _i
15	Y	l _i	33	∩	ç
16	∩	lt	34	Y	ş
17	∩	m	35	∩	aş
18	∩	n _q			

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

QƏDİM TÜRK ƏLİFBASI

Qədim türk-runik yazısının yaradılması türk xalqlarının böyük mədəni nailiyyəti, uğuru idi. Bu əlifba dünya əlifbaları sistemində öz orijinallığı ilə seçilən əlifbalardan sayılır. Rus alimi P.M. Melioranski qədim türk əlifbasını türk dillərinin səs sistemini əks etdirməyə qadir olanı ən yaxşı yazı kimi qiymətləndirir(21,43). Run əlifbası Çindən Karpat dağlarına kimi geniş bir irazidə yayılmışdır. Bu əlifba digər əlifbalardan bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir:

1. Yazı sağdan sola doğru üfüqi istiqamətdə yazılır.

2. Sait və samit işarələri əsasən düzxətli cizgilərdən ibarətdir.

3. Böyük və kiçik hərflər yoxdur.

4. Əvvəl və sonra gələn işarələr bir-biri ilə əlaqələndərilmiş, bir-birinə geydirilmiş.

5. Sözləri, söz birləşmələrini və cümlələri bir-birindən ayırmaq üçün xüsusi durğu işarələrindən istifadə olunmur, yalnız üst-üstə qoşa nöqtə (:) qoyulur.

6. Sait səslər çox zaman yazıda öz əksini tapmır, bu isə mətnin oxunuşunda müəyyən çətinlik yaradır.

7. Samitlərin qalın və incə variantları var.

8. 35 yazı işarəsi var. Mətnə bir samitin bir neçə qrafik işarəsi özünü göstərir ki, bu da işarələrin variant fərqlərini yaradır.

9. v, j, g, f, x, h, c samitlərinin əlifbada qrafik işarəsi yoxdur.

SAİTLƏR

Qədim türk əlifbasında 8 sait səs var, ə saiti yoxdur. Lakin bu saitin varlığı haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Azərbaycan alimlərindən Ə.Şükürlü, Ə.Rəcəbov qədim türk dilində 9 sait səsin, C.Cəfərov isə 8 sait səsin olduğunu göstərir (17, 31). Həmin sait səsləri ifadə edən yazı işarələri bunlardır:

Orxon abidələrində ən çox işlənən variantdır. Dilimizdəki a, e səslərini ifadə edir. Mətnə sözün əvvəlində və ortasında bir qayda olaraq yazılmır, yalnız açıq hecalı sözlərdə söz sonunda yazılır. Məs.:

𐰽𐰺𐰍𐰏 - *bilqe* (bilici)

𐰽𐰺𐰍𐰏 - *tinle* (dinlə)

𐰽𐰺𐰍𐰏 - *birle* (ilə qoşması)

𐰽𐰺𐰍𐰏 - *taşka* (daşa)

Çox nadir hallarda bir neçə sözdə 𐰽𐰺𐰍𐰏 - *açsık* (açlıq), 𐰽𐰺𐰍𐰏 - *apam* (ulu əcdadım) və s. sözlərin əvvəlində və ortasında işlənmişdir.

𐰽 - Azərbaycan dilindəki ı, i saitlərinin mövqeyində işlənir. Bu yazı işarəsi sözün hər üç mövqeyində – sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir. Məs.:

𐰽𐰺𐰍𐰏 - *ırak* (uzaq)

𐰽𐰺𐰍𐰏 - *içreki* (mərkəzi)

𐰽𐰺𐰍𐰏 - *iğaç* (meşə)

𐰽𐰺𐰍𐰏 - *esid* (eşit)

Mətnədə bəzi hallarda yazılmır. Məs.:

ᠰᠢᠪᠢᠮᠠᠨ - *sabımn* (sözümü)

ᠬᠢᠴᠢᠬ - *kiçiq* (kiçiq)

ᠲᠡᠮᠢᠷ - *temir* (dəmir)

ᠶᠢᠷᠪᠠᠶᠢᠷᠠᠬᠤ - *Yir Bayırku* (Yir Bayırku)

ᠪᠢᠯᠢᠬ - *bilik* (bilik) və s.

> - dilimizdəki o, u saitlərini ifadə edir. Sözün hər üç mövqeyində işlənir. Məs.:

ᠠᠯᠤᠨ - *oğlan* (oğlan, gənc)

ᠪᠤᠨᠠ - *bunu* (bunu)

ᠬᠤᠷᠢᠭᠠᠷᠠ - *kuriğaru* (geridə)

ᠪᠠᠷᠭᠠ - *barğu* (varımı) və s.

Bəzən bu prinsip pozulur, tələffüzdə olsa da, yazıda qrafik işarəsi öz əksini tapmır. Məs.:

ᠪᠣᠳᠤᠨ - *bodun* (xalq)

ᠠᠭᠤᠰ - *oğuş* (qəbilə)

ᠠᠯᠤᠷᠠᠷᠢᠷᠢᠮᠢᠰ - *olurur ermis* (məskən salmışlar)

ᠲᠣᠷᠲᠤᠪᠠᠯᠠᠨ - *tört bolun* (dörd tərəf)

ᠶᠠᠭᠤᠨ - *yoğun* (qalın) və s.

ᠠ - dilimizdəki ö, ü səslərini ifadə edir. Sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir. Məs.:

ᠬᠣᠳ - *öd* (taxt-tac)

ᠠᠮᠤᠮᠤ - *Ötüken* (Ötüken)
 ᠰᠤᠯᠡᠳᠢᠮ - *süledim* (qoşun çəkdim)
 ᠲᠦᠵᠡᠯᠲᠢᠮ - *tüzeltim* (düzəltdim)
 ᠡᠳᠠᠬᠤ - *edqü* (yaxşı)
 ᠢᠯᠠᠷᠦ - *ilqerü* (irəlidə) və s.

Orxon abidələrində sait işarələri	Hərflərin oxunuşu
ᠠ	a, e
ᠢ	ı, i
ᠤ	o, u
ᠥ	ö, ü

SAMİTLƏR

Qədim türk əlifbasında samit səsləri ifadə edən yazı işarələrini üç qrupa ayırmaq olar:

1. Birvariantlılar – qarşılığı olmayan samit səs işarələri
2. İkivariantlılar – qarşılığı olan samit səs işarələri
3. Samit səs birləşmələrini ifadə edən yazı işarələri.

Birvariantlılar – qarşılığı olmayan samit səs işarələri

Sözün ahəngindən asılı olmayaraq hər yerdə birvariantlıda işlənən samit səs işarələri bunlardır:

𐰉𐰺 - dilimizdəki *z* səsinin mövqeyində işlənir. Sözün yalnız ortasında və sonunda müşahidə olunur. Məs.:

𐰉𐰸𐰺 - *otuz* (otuz)

𐰉𐰺𐰺 - *oğuz* (oğuz)

𐰉𐰺𐰺𐰺 - *tüzeltim* (düzəltdim)

𐰉𐰺𐰺 - *yazı* (çöl, səhra)

𐰉 - dilimizdəki *m* səsinə ifadə edir. Sözün hər üç mövqeyində – əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir. Məs.:

𐰉𐰺𐰺𐰺 - *Moqilyan* (Mogilyan)

𐰉𐰺𐰺𐰺 - *bolmuş* (yaranmış)

𐰉𐰺𐰺 - *özüm* (özüm)

𐰉𐰺𐰺 - *mağa* (məna)

𐰉𐰺𐰺𐰺 - *süledim* (qoşun çəkdim)

𐰉 - Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində indi də geniş dairədə işlənən burunda tələffüz olunan sağır nun *ŋ* səsidir. Abidədə sözün yalnız ortasında və sonunda qeydə alınmışdır. Məs.:

𐰉𐰺𐰺 - *buŋ* (dərd, qəm, kədər)

𐰉𐰺𐰺𐰺 - *bilŋ* (bilin)

𐰉𐰺𐰺𐰺 - *neŋneŋ* (hər şey, nə varsa)

𐰉𐰺𐰺 - *beŋqü* (əbədi, daima)

𐰉𐰺𐰺𐰺 - *buŋsuz* (qədərsiz)

𐰉 - qədim türk mətnlərində sözün yalnız ortasında və sonunda rast gəlinən bu samit səs Azərbaycan dilindəki *p* samitini ifadə edir, sözün hər üç mövqeyində işlənir. Məs.:

𐰉𐰺𐰺 - *apıt* (rütbə, titul)

𐰉𐰺𐰺 - *kop* (çox, hamı)

𐰉𐰺𐰺𐰺 - *Temir Kapı* (Dəmir Qapı)

𐰉𐰺 - *alp* (igid, qəhrəman)

𐰉𐰺 - *apar* (avar, qəbilə adı)

𐰉 - sözün hər üç mövqeyində işlənən bu yazı işarəsi dilimizdəki *ç* səsinə ifadə edir. Məs.:

𐰉𐰺𐰺 - *çığan* (kasıb, yoxsul)

ԻՂԿԻԻ - *içreki* (içindəki, mərkəzdəki)

ԲԻԿԻԻ - *kiçiq* (kiçik, az)

ԻԼ - *eçi* (yaşlı qohum, dayı, əmi)

ԼԿՍԾ - *Tabğaç* (Çin qəbiləsinin adı)

ԲԻԿԻԻ - *süçiq* (şirin)

Կ - sözün hər üç mövqeyində işlənir və dilimizdəki *ş* səsini ifadə edir. Məs.:

ԿԾ - *taş* (abidə)

ԿԻԿԿ - *arkış* (karvan)

ՅԿ - *şad* (rütbə, titul)

ԿԿԿԿ - *üküş* (çox)

ԿԾԿԿ - *Şantun* (Şantun)

Գ - *q* samitini ifadə etsə də, bəzən *g* samitinin də mövqeyində işlənir, sözün hər üç mövqeyində rast gəlinir. Məs.:

ԳԳ - *qü* (qüvvətləndirici ədat)

ԻԿԿԿ - *edqüti* (yaxşıca)

ԻԳԿ - *teqi* (kimi – istiqamət bildirən qoşma)

ԲԻԿԿ - *billiq* (bilik)

ԿԿ - Azərbaycan dilindəki *ğ* samitini ifadə edərək sözün ortasında və sonunda işlənir. Məs.:

ԿԿ - *bağ* (bağ)

ԿԿԿ - *oğul* (oğul)

ԼԿՍԾ - *Tabğaç* (Tabğaç)

ԿԿԿ - *kağan* (xaqan)

Յ - Bu samit səs haqqında müxtəlif mülahizələr var. Ə.Rəcəbov həmin samiti «burunda tələffüz edilən *y* səsini göstərən işarə» (17,34), Ə.Şükürlü «burunda tələffüz olunduğu güman edilən cingiltili sonor *n* səsini ifadə edən səs» (21,50), S.Y.Malov «sağır nun *ŋ*» (14,17), Q.Aydarov «*ni* samiti» (4, 39) kimi qəbul edirlər. Mətnə işlədilən sözlərdə *n*, *ni* səsini ifadə etdiyinə görə biz də Q.Aydarovun fikri ilə razılaşırıq. Məs.:

ԿԿ - *anığ* (pis, yava)

ԿԿԿԿԿ - *Tonyukuk* (Tonyukuk)

ՅԿԿԿ - *çığan* (kasıb, yoxsul)

ՅԿԿԿ - *kıtan* (qəbilə adı)

İkivariantlı - qarşılığı olan samit işarələri

B samiti. İncə saitli sözlərdə B_i , qalın saitli sözlərdə B_q kimi işlənir. Sözün hər üç mövqeyində özünü göstərir. Məs.:

B_i - B_i

ԿԿԿԿԿ - *bilqe* (bilici)

ԲԿ - *beq* (bəy)

ԿԿԿԿ - *bediz* (naxış, rəsm)

B_q - B_q

* Hərfin aşağısındakı B_i – incə saiti, B_q – qalın saiti göstərir.

𐰇𐰏𐰤 𐰇𐰏𐰤 - *Bumın kağan* (Bumın xaqan)

𐰇𐰏 - *sab* (söz, danışiq)

𐰇𐰏𐰤 - *bodun* (xalq)

𐰇𐰏𐰤 - *bars* (pələng)

𐰇𐰏𐰤 - *bitiq* (yazı)

D samiti. İncə saitli sözlərdə **X**, qalın saitli sözlərdə **𐰇** samit işarəsi yazılır və sözün hər üç mövqeyində işlənir. Məs.:

D_i - **X**

X𐰏 - *öd* (taxt-tac)

X𐰏𐰏 - *esid* (eşit)

𐰏𐰏𐰏𐰏 - *edqüti* (yaxşıca)

X𐰏𐰏 - *iqid* (yalan)

𐰏𐰏𐰏 - *idi* (hökmdar)

𐰇𐰏𐰏𐰏𐰏 - *dintar* (dindar)

D_q - **𐰇**

𐰇𐰏 - *şad* (titul, rütbə)

𐰇𐰏𐰏𐰏𐰏 - *Kadırkan* (Kadırkan)

𐰇𐰏𐰏𐰏 - *bodun* (xalq)

𐰇𐰏 - *adak* (ayaq)

Y samiti. İncə saitli sözlərdə **𐰏**, qalın saitli sözlərdə isə **D** kimi yazılır və sözün bütün mövqelərində işlənir. Məs.:

Y_i - **𐰏**

𐰏𐰏𐰏 - *yüz* (yüz)

𐰏𐰏𐰏 - *yeme* (iştirak bildirən da,də bağlayıcısı)

𐰏𐰏𐰏 - *yeti* (yeddi)

𐰏𐰏𐰏 - *yir* (yer)

Y_q - **D**

𐰇𐰏𐰏𐰏 - *buyuruk* (buyuruqçu)

𐰏𐰏𐰏𐰏 - *yağız* (qonur)

𐰏𐰏𐰏𐰏 - *kutay* (ipək)

𐰏𐰏𐰏𐰏 - *yablak* (pis, yava)

𐰏𐰏𐰏𐰏 - *yağrı* (düşmən)

K samiti. Qədim türk yazılı abidələrində **k** samitinin həm incə, həm də qalın olan bir neçə variantı öz əksini tapmışdır. Bunlardan incə saitli sözlərdə **𐰏** (ən çox), **𐰏**, qalın saitli sözlərdə **𐰏** (ən çox), **𐰇** kimi yazılır, sözün hər üç mövqeyində işlənir. Məs.:

K_i - **𐰏 𐰏 B**

𐰏𐰏𐰏 - *kisi* (adam, insan)

𐰏𐰏𐰏 - *türk* (türk)

𐰏𐰏 - *kü* (səs, xəbər)

𐰏𐰏𐰏 - *üküş* (çox)

𐰏𐰏𐰏𐰏 - *bisük* (nəsil)

K_q - **𐰏 𐰇 𐰇**

𐰇𐰏 - *yok* (yox)

𐰏𐰏𐰏𐰏 - *tokuz* (doqquz)

ᲛᲛ - *kam* (hanı)

ᲛᲠᲗ ᲛᲑ - *yimşak* (qiymətli, yumşaq)

ᲛᲑᲠ - *kağan* (xaqan)

ᲑᲗᲗ - *kut* (bəxt, tale)

L samiti. İncə saitli sözlərdə Υ , qalın saitli sözlərdə $\downarrow$ kimi yazılır və sözün hər üç mövqeyində işlənir. Məs.:

$L_i - \Upsilon$

ᲛᲠ - *lü* (əjdəha)

ᲠᲑ - *il* (el, dövlət)

ᲛᲠᲗᲛᲑ - *Bökli* (Bökli – coğrafi ad)

ᲑᲑᲠᲗᲑ - bilqə (müdrük, bilici)

ᲛᲑᲑᲠᲑ - *ilqerü* (irəlidə)

$L_q - \downarrow$

ᲗᲑᲗᲑᲗᲑ - *Kutluğ* (Qutluğ)

ᲑᲑᲗᲑᲑ - *lağzın* (donuz)

ᲑᲑᲑᲑ - *kalm* (qalın)

ᲑᲑᲑ - *kul* (qul)

N samiti. Sonor n samiti incə saitli sözlərdə $\mathfrak{N}$, qalın saitli sözlərdə $\mathfrak{N}$ kimi yazılır və sözün hər üç mövqeyində işlənir. Məs.:

$N_i - \mathfrak{N}$

ᲛᲑ - *ben* (mən)

ᲛᲛᲗᲑ - *üçün* (üçün)

ᲑᲑᲑ - *ini* (kiçik qohum)

ᲑᲑᲑ - *nen* (əşya, hər şey)

ᲛᲛᲑ - *Tün yazı* (Tün çölü)

$N_q - \downarrow$
ᲑᲑᲑᲑ - *altun* (qızıl)

ᲑᲑᲑᲑ - *kağan* (xaqan)

ᲑᲑᲑᲑ - *oğlan* (gənc)

ᲑᲑᲑᲑᲑᲑ - *Moqilyan* (Mogilyan)

R samiti. Sonor r samiti incə saitli sözlərdə $\mathfrak{R}$, qalın saitli sözlərdə $\mathfrak{R}$ kimi yazılır, sözün ortasında və sonunda işlənir. Məs.:

$R_i - \mathfrak{R}$

ᲑᲑᲑᲑᲑ - *teyri* (allah, göy, səma)

ᲑᲑᲑᲑᲑ - *beqlər* (bəylər)

ᲑᲑᲑᲑᲑᲑ - *yeqirmi* (iyirmi)

ᲑᲑᲑᲑᲑ - *böri* (qurd)

ᲑᲑᲑᲑᲑ - *türk* (türk)

$R_q - \mathfrak{R}$

ᲑᲑᲑᲑᲑ - *tarkat* (titul, rütbə)

ᲑᲑᲑ - *ara* (ara)

ᲑᲑᲑ - *ırak* (uzaq)

ᲑᲑᲑᲑᲑ - *yağru* (yaxın)

43- *bar* (var)

S samiti. İncə saitli sözlərdə **l**, qalın saitli sözlərdə **ʃ** kimi yazılır və sözün hər üç mövqeyində işlənir. Məs.:

S_i - **l**

Xll - *esid* (eşit)

ll - *sü* (qoşun)

ll ʃ ll - *kümüş* (gümüş)

ʃllʃll - *öqsiz* (yetim, anasız)

llʃll - *Ertis* (İrtiş)

S_q - **ʃ**

ʃʃʃ - *sub* (su)

ʃllʃʃʃ - *basıl* (tayfa adı)

ʃllʃʃʃll - *iltusık* (el birliyi, dövlət)

llʃllʃll - *sıgıtçı* (ağıççı)

ʃllʃʃʃ llʃll - *kün batsık* (günbatan)

T samiti. İncə saitli sözlərdə **k**, qalın saitli sözlərdə **ʃ** kimi yazılır və sözün hər üç mövqeyində işlənir. Məs.:

T_i - **k**

llʃll - *teğri* (1. allah, 2. səma)

llʃll - *yeti* (yeddi)

llʃll - *Ertis* (İrtiş çayı)

ʃllʃll - *Tüpüt* (Tibet)

ʃllʃll - *türk* (türk)

T_q - **ʃ**

ʃʃ - *taş* (daş)

ʃʃʃʃʃ - *tokuz* (doqquz)

ʃʃ - *tut* (tut)

ʃllʃʃʃ - *batsık* (qərb)

ʃʃʃll - *katun* (xatun)

Orxon abidələrində ikivariantlı samit yazı işarələri	Hərflərin oxunuşu
	B _i
	B _q
	D _i
	D _q
	Y _i
	Y _q
	K _i
	K _q
	L _i
	L _q
	N _i
	N _q
	R _i
	R _q
	S _i
	S _q
T _i	
T _q	

SAMİT SƏS BİRLƏŞMƏLƏRİ

Qədim türk əlifbasında samit səs birləşmələrini ifadə edən aşağıdakı yazı işarələri vardır:

- dilimizdəki LT səs birləşməsini ifadə edir və yalnız sözün ortasında işlənir. Məs.:

- *bolıtı* (oldu)

- *bay kiltım* (varlandırıdım)

- *altı* (altı)

- dilimizdəki NT səs birləşməsini ifadə edir və daha çox sözün ortasında özünü göstərir. Məs.:

- *anta* (orada)

- *Şantun* (Şantun)

- *bunta* (burada)

- *antağının üçün* (onun üçün ki)

- dilimizdəki NÇ səs birləşməsini ifadə edir, sözün ortasında və sonunda işlənir. Məs.:

- *ança* (eləcə, o cür)

- *törtinç* (dördüncü)

- *adıncığ* (xüsusi)

- *bunça* (bu qədər)

- *Yinçü üqüz* (İnci çayı)

Suallar və tapsırıqlar:

1. Qədim türk əlifbasının başqa əlifbalardan hansı fərqli xüsusiyyətləri var? Onları sadalayın.
2. Qədim türk yazılı abidələrindəki sait və samitlər sistemini muasir dilimizlə müqayisə edin, onların qrafik xüsusiyyətlərini açıqlayın.
3. Mətnlərdə saitlərin işlənmə mövqeyinə diqqət yetirin və hansı səbəblərə görə çox zaman yazıda öz ifadəsini tapmadığını aydınlaşdırın.
4. **k** samitinin hansı variant fərqləri var? İncə və qalın saitli sözlərdə necə səslənir? Nümunələr əsasında izah etməyə çalışın.
5. Samit səs birləşmələri haqqında məlumat verin və onları misallar əsasında şərh edin.

Çalışma. Aşağıda verilən mətn üzərində işləyin. Sait və samitlər sistemində müşahidə etdiyiniz səciyyəvi xüsusiyyətləri Azərbaycan dili ilə tutuşdurun və fərqli cəhətləri göstərməyə çalışın.

Yabğuğ şadığ anta bermis. Biriye tabğaç bodun yağı ermis, yıraya Baz kağan, tokuz oğuz bodun yağı ermis. kırkız, kurikan, otuz tatar, kıtan, tatabı kop yağı ermis. Kanım kağan bunça...

(K_b, 14)

Orxon abidələrində birvariantlı samit yazı işarələri	Hərflərin oxunuşu
	z
	m
	ŋ (sağır nun)
	p
	ç
	ş
	q
	ğ
	ni

Samit səs birləşmələri

Orxon abidələrində samit birləşmələrin yazı işarələri	Hərflərin oxunuşu
	LT
	NT
	NÇ

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN TƏSNİFİ

Qədim türk yazılı abidələrinin təsnifi müxtəlif dövrlərdə müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif olunmuşdur. Belə ki, S.Q.Klyəştornının təsnifi qədim türk yazılı abidələrinin tapıldığı əraziyə görə aparılmışdır. O, abidələri əraziyə görə belə qruplaşdırır:

1. Şimali Monqolustan abidələri
2. Yenisey abidələri
3. Lena-Baykal abidələri
4. Altay abidələri
5. Şərqi Türkünstan abidələri
6. Orta Asiya abidələri
7. Şərqi Avropa abidələri
8. Qafqaz yazılı abidələri (21,23).

Son dövrlərdə aparılan təsniflər içərisində M.Qıpçağın bölgüsü öz orijinallığı, əhatəliliyi ilə fərqlənir. O, qədim türk yazılı abidələrini aşağıdakı prinsiplər əsasında təsnif etmişdir*:

I. Tarixilik prinsipinə görə abidələrin təsnifi:

1. Ağ evfalit dövrü abidələri
2. Göytürk xaqanlığı dövrü abidələri
3. Uyğur (Şimali Monqolustanda) xaqanlığı dövrü abidələri
4. Uyğur (Şərqi Türkünstanda) xaqanlığı dövrü abidələri

* Təsnifat M.Qıpçağın «Qədim türk yazılı abidələrinin dili» proqramının əlyazmasından götürülmüşdür.

5. Qırğız xaqanlığı dövrü abidələri
6. Xəzər xaqanlığı dövrü abidələri
7. Bulqar çarlığı dövrü abidələri
8. Avar çarlığı dövrü abidələri
9. Peçenq-polovest tayfa ittifaqı dövrü abidələri
10. Üç kurikan tayfa ittifaqı dövrü abidələri

II. Əlifba növünə görə abidələrin bölgüsü :

1. Run (Göy türk) əlifbası ilə yazılmış abidələr
2. Uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələr
3. Manixey əlifbası ilə yazılmış abidələr
4. Soqdi əlifbası ilə yazılmış abidələr
5. Brahmi yazısı ilə yazılmış abidələr
6. Suriya əlifbası ilə yazılmış abidələr
7. Yəhudi əlifbası ilə yazılmış abidələr
8. Cin yazısı ilə yazılmış abidələr
9. Yunan əlifbası ilə yazılmış abidələr

III. Üzərində yazıldığı mə'mulata görə abidələrin bölgüsü:

1. Daş üzərində yazılmış abidələr
2. Saxsı qablar (keramika) üzərində yazılmış abidələr
3. Taxta üzərində yazılmış abidələr
4. Qızıl və gümüş mə'mulatlarda yazılmış abidələr
5. Kağız üzərində yazılmış abidələr

IV. Milli mənsubiyyətinə görə abidələrin bölgüsü:

1. Oğuz abidələri. Buraya daxildir:

- «Kül tiqin» abidəsi
- «Bilqe kağan» abidəsi

- «Tonyukuk» abidəsi
- «Küli Çor» abidəsi
- «Onqın» abidəsi
- «İhe-Ašet» abidəsi
- «Hoyto-Temir» abidəsi
- «Üçüncü Orxon» abidəsi

2. Qırğız abidələri:

- a) Yenisey abidələri
- b) Talas abidələri

3. Uyğur abidələri. Uyğur abidələri əlifba növünə görə 2 yerə bölünür:

a) Run əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələri:

- «Moyun Çor» abidəsi
- «Terxin» abidəsi
- «Tes» abidəsi
- «Irk bitik» (Fəlnamə) abidəsi

b) Uyğur əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələri.

Bu abidələr 3 yerə bölünür:

1. Manixey dini məzmunlu uyğur abidələri:

- «Xuastuanivt» abidəsi
- Böqü xan şərəfinə mətn

2. Budda dini məzmunlu uyğur abidələri:

- «Altun yaruk» abidəsi
- «Maytrısmıt» abidəsi
- «Süan-Tszyanın bioqrafıyası» abidəsi
- «İblis Atavaki haqqında hekayət» abidəsi

3. Xristian dini məzmunlu uyğur abidələri:

- «Cadugərlərin sitayışı» abidəsi

V. Janr və məzmununa görə qədim türk yazılı abidələrinin bölgüsü:

1. Tarixi-bioqrafik səciyyə daşıyan abidələr
2. Qəbirüstü abidələr
3. Manixey dini məzmunlu uyğur abidələri
4. Budda dini məzmunlu uyğur abidələri
5. Xristian dini məzmunlu uyğur abidələri
6. Hüquq sənədləri
7. Dünyəvi poeziya.

«BİLQE KAĞAN»IN ŞƏRƏFINƏ YAZILMIŞ ABİDƏ

Göytürk xaqanlığı dövründə meydana çıxan abidələrdən biri də «Bilqe kağan» abidəsidir. Tarixi mənbələrdə Mogilyan adlandırılan Bilgə xaqan İltəris xaqanın böyük oğlu, məşhur türk sərkərdəsi Kül tiqinin qardaşdır. O, 683-cü ildə anadan olmuş, 698-ci ildə şad rütbəsi almış, 716-cı ildə türk xaqanı olmuşdur. 734-cü ildə zəhərlənmə nəticəsində vəfat etmişdir. Abidə 735-ci ildə Bilgə xaqanın oğlu İçen Bilgə xaqanın rəhbərliyi altında ucaldılmışdır. Abidənin mətnini Bilgə xaqanın dilindən onun qohumu Yoluğ Tiqin daşa həkk etmişdir.

Abidə 1889-cu ildə rus alimi N.M.Yadrintsev tərəfindən Orxon çayı hövzəsində Saydam gölü yaxınlığında Erdeni Tszu adlı buddist monastrından 60 km şimalda aşkara çıxarılmışdır.

«Bilqe kağan» abidəsinin hündürlüyü 3 m 45 sm, eni 1 m 74 sm, qalınlığı isə 72 sm-dir. «Bilqe kağan» abidəsinin mətni «Kül tiqin»in şəərəfinə yazılmış abidədən az fərqlənir. Burada bəzən eyni cümlə və ifadələrə rast gəlmək mümkündür. Hətta abidənin şərq tərəfində 3-23, şimal tərəfdə 1-8-ci sətirlər, demək olar ki, eynidir. «Bilqe kağan» abidəsi «Kül tiqin» və «Tonyukuk» abidələrindən həcme böyükdür, 72 sətirdən ibarətdir.

«KÜL TIQIN»İN ŞƏRƏFİNƏ YAZILMIŞ ABİDƏ

Mogilyan xaqan olduğu illərdə özünü çox yumşaq, həlim, ağıllı və təmkinli bir dövlət başçısı kimi aparır. Ağır döyüşlər, dağıdıcı yürüşlər nəticəsində didərgin düşən türkdilli tayfalar onun vaxtında öz tarixi vətənlərinə qayıdılar. O, yoxsul xalqı varlandırır, az xalqı çox edir. Türk xalqına öz düşməni tanıdır, qonşularla sülh və dostluq münasibətində olur.

«Bilqe kağan» abidəsindən 3 km uzunluğunda balballar (heykəllər) uzanır, lakin bunların sayı «Kül tiqin» abidəsindəki balballardan nisbətən azdır.

Abidənin əsas məzmununu Mogilyanın çoxsaylı yürüşləri, apardığı vuruşlar haqqında yığcam məlumatlar təşkil edir. Burada qədim türklərin karluq, oğuz, doqquz oğuz, otuz tatar, uyğur tayfaları, basmil, 80 minlik Tabğaç ordusu və s. xatırlanır.

«Bilqe kağan» abidəsi üç tərəfdən Orxon əlifbası ilə yazılmışdır. «Bu abidənin yanında başqa qədim türk yazılı abidələrindən fərqli olaraq Çin heroqlifləri ilə yazılmış kiçik bir mətn də vardır. Həmin yazılı abidənin türk xanlarına mənsub olduğu haqda xəbər verir (21, 25).

Abidənin tədqiqi ilə V.V.Radlov, V.Tomsen, S.Y.Malov, Ş.N.Orkun, M.Ergin və b. müntəzəm məşğul olmuşlar. «Bilqe kağan» abidəsini Azərbaycan dilinə Ə.Rəcəbov və Ə.Quliyev tərcümə etmiş və 1993-cü ildə nəşr etdirmişlər.

Tarix səhnəsinə çox ərənlər gəlmiş, ulu əcdadlarının onlara əmanət qoyub getdiyi müqəddəs torpağı göz-bəbəyi kimi qorumuş, öz elinin, dövlətinin gələcəyi naminə qanlı döyüş meydanlarına atılaraq misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərmiş və özləri də tarix içində tarix yaratmışlar.

Türk xalqlarının tarixində öz adına, soy-kökünə layiq yaşayaraq şöhrətlənən belə kişilərdən biri də böyük sərkərdə Kül tiqin olmuşdur.

Türk şahzadəsi İteris xaqanın oğlu Bilgə xaqanın kiçik qardaşı olan Kül tiqin öz dövrünün döyüşkən, qəhrəman şəxsiyyətlərindən biri olmuş, Göytürk dövlətinin qüvvətlənməsində və şöhrətlənməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Kül tiqin II Türk Xaqanlığının şanlı hökmdarı İteris xaqanın (Qutluğ xaqanın) ailəsində dünyaya gəlməmişdir. Uşaqlığından ulu babalarının qəhrəmanlığı haqqında əfsanəvi rəvayətləri dinləmiş, çox kiçik ikən atasının müdrik ağsaqqal kimi el yolunda yandığının şahidi olmuşdur. Qədim türklərin oğlan uşağını üç yaşından əsgəri təlimə hazırladıqlarını nəzərə alsaq, onda Kül tiqinin bir döyüşçü kimi çox erkən formalaşdığı qənaətinə gəlmək olar. Hətta mənbələrdə onun 16 yaşına kimi adsız yaşadığını, döyüşlərdə iştirak edərək yenilməzlik göstərdiyinə görə ona Kül tiqin (qüdrətli, şan-şöhrətli şahzadə adı verildiyi göstərilir. «Kül tiqinin şərəfinə yazılmış abidə»də bu məqamda qardaşı Moqilyanın (Bilgə xaqanın) dilindən belə bir fikir söylənilir: «Umay teq öqim katun kutuna Kül tiqin er at boltı. Altı yeqirmi yaşına eçim kağan ilin, törüsin ança kazğantı» (Humay kimi qadın anamın şərəfinə

kiçik qardaşıma Kül tiqin adı verildi. On altı yaşında ikən kiçik qardaşım xan əmimin el birliyini beləcə ələ aldı) (K_b, 31).

Kül tiqinin heykəlinin başı

Özünü dərk edəndən həyatını at belində, ağır vuruşlarda keçirən cəsur döyüşçü Kül tiqin atasının vəfatından sonra hakimiyyətə gələn əmisi Moçjo xaqanın (Kapağan xaqanın) apardığı müxtəlif ağır müharibələrdə iştirak edir, əmisi ilə silahdaşlıq edir. Türk qanununa görə xaqandan sonra hakimiyyətə varsa onun qardaşları, qardaşların vəfatından sonra isə böyük qardaşın övladları gəlməli idi. Lakin əmiləri Moçjo xaqan türk qanununu pozaraq oğlu Bögü xanı sağlığında vərəsə elan edir və o, taxt-taca yiyələnir. Qanunu vərəsəlikdən kənar qalan İteris xaqanın oğlanları ədaləti bərpa etmək üçün hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başlayırlar. Bu mübarizədə qalib gələn qardaşlar dövlət işlərini bölüşürlər. Moqilyan xaqan olur, bilavasitə dövlət işlərində çalışır. Orduya rəhbərlik Kül tiqinə həvalə olunur. O, 15 ti türk ordusuna sərkərdəlik edərək Göytürk dövlətinin sərhədlərini genişləndirmiş, çətin və ağır döyüşlərin bilavasitə iştirakçısı olmuş və bunlardan üzuağ çıxaraq nüfuzunun daha da artmasına səbəb olmuşdur. Döyüşlərdə çoxlu düşmən öldürdüyünə görə onun şərəfinə ucaldılmış abidənin ətrafına (169 balbal) (kiçik heykəllər) qoyulmuşdur. Balballar Kül tiqin abidəsinin ətrafında bir-birindən üç-beş metr məsafədə olmaqla qoyulmuş və 4-5 kilometr ərazini əhatə edir.

Bəzi mənbələr tarixi şəraitə əsaslanaraq Kül tiqini dövrünün digər məşhur sərkərdələrindən fərqləndirirlər. Bu fərq nədən ibarət idi?

1. Kül tiqin cəsur döyüşçü idi. Belə ki, düşmən üzərinə bazılmaz dəstəsi ilə özü gedirdi və qələbə ilə geri dönürdü. İlk dəfə 16 yaşında soğda qəbiləsi üzərində qələbə çalır və bu zəfər qələbəsi onu sonrakı illərdə də müşayiət edir: Bayırku, Çin, Qırğız, Türkiş, Karluk... qəbilələri ilə aparılan dağıdıcı qanlı döyüşlər Kül

tiqinin hər b salnaməsinə yeni-yeni səhifələr açır. Göytürk hökmdarı (Moqilyan) qardaşı Kül tiqinin qəhrəmanlığından, dövlət quruculuğundakı rolundan ağızdolusu danışaraq yazırdı:

«Neç yilsığ bodunka olurdım, içre aşsız, taşra tonsız yabız yablak bodunta üze olurtım. İnim Kül tiqin birle sözleşdimiz, kanımız, eçimiz kazğanmış bodun atı-küsi yok bolmazun»

(Mən varlı xalq üzərində hökmdar olmadım, qarnı ac, əyni yalavac, yazıq, yava bir xalqa hökmdar oldum. Kiçik qardaşım Kül tiqin ilə razılığa gəldim, atamızın, babamızın əldə etdikləri yox olmasın deyə türk xalqının yolunda gecə yatmadım, gündüz dincəlmədim) (K_b, 2).

2. Kül tiqin ağıllı, tədbirli sərkərdə olmuşdur. Elə buna görə də döyüşlərdən həmişə üzuağ çıxaraq Göytürk dövlətinin sərhədlərini genişləndirməyə və şöhrətləndirməyə müvəffəq olmuşdur.

3. Kül tiqin gözəl təşkilatçı, hərb sənətinin bilicisi idi. Heç təsadüfi deyildir ki, dövlətin dayağı olan müntəzəm, məğlubedilməz türk ordusu, özünəməxsus türk savaş üsulu, ideal əsgəri təchizat məhz onun vaxtında yaranmışdır.

4. Kül tiqin şöhrətli sərkərdə olmuşdur. Daş kitabədəki yazıdan məlum olur ki, Kül tiqinin vəfatından doğan ailə kədəri böyük yasa, dövlət səviyyəli təntənəli mərasimə, izdihama çevrilir. Belə ki, Çin, Tibet, Buxara, Türkiş, Qırğız xaqanlıqlarından qardaş kədərini Moqilyan xaqanla bölüşdürmək üçün Göytürk xaqanlığına hörmətli, izzətli dövlət xadimləri təşrif buyururlar.

5. Kül tiqin qədim türklərin ailə münasibətlərini, əxlaq, davranış normalarını özündə qoruyub saxlayan ədəb-ərkan simvolu idi. O, ulularından öyrənmişdi ki,

böyüyün böyük, kiçiyin kiçik yeri var. Hakimiyyət uğrundakı mübarizənin qələbəsi ilə sonra Kül tiqinin zəhmətini yüksək qiymətləndirən Moqilyan (Bilqe xaqan) kiçik qardaşına xaqan olmağı təklif edəndə, Kül tiqin bundan qətiyyətlə imtina edir Çünki türk adət-ənəsinə görə böyüyün qarşısında kiçik geri çəkilməli idi.

6. Kül tiqin sevilən, böyük hörmətə layiq olan qardaş idi. «Dünya tarixində heç bir xaqan, şah, çar, qeysər, imperator, kral... yaşca və vəzifəcə özündən kiçik olan qardaşı haqqında Bilqe xaqanın Kül tiqinin şərəfinə qoydurduğu abidədə həkk etdirdiyi sözlər kimi səmimi sözlər deməmişdir: «Kiçik qardaşım Kül tiqin həlak oldu, özüm qəmləndim. Görər gözüm görməz oldu, özüm düşündüm. Bilər biləyim bilməz oldu, özüm düşündüm. Taleyi Tanrı yazar, insan oğlunun hamısı ölümlü törəmiş. Beləcə düşündüm...»

7. Kül tiqin Göytürk dövlətinin bel sütunu, döyünən ürəyi, qardaşı Bilqe xaqanın etibarlı dayağı, arxası idi. O, türk dövlətinin daxilində birləşən hər bir tayfanın psixologiyasını, dövlətdəki rolunu, vəzifəsini, müqavimət göstərmək qabiliyyətini dərinləndirirdi. Heç təsadüfi deyildir ki, Kül tiqinin vəfatından sonra tayfalar içərisində çaxnaşmalar başladı və bu da dövlətin süqutunu sürətləndirdi. Beləliklə, 745-ci ildə hakimiyyətə qüvvətlənən uyğurlar gəldi.

Bunlar Kül tiqini dövrünün digər sərkərdələrdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər idi. Kül tiqin 685-ci ildə anadan olmuş, 731-ci ildə döyüşlərdən birində ölümcül yaralanaraq vəfat etmişdir. Abidə kompleksi Bilqe xaqanın göstərişi və rəhbərliyi altında 732-ci ildə avqustun 1-də qoyulmuşdur. Abidəni 1889-cu ildə ekspedisiya zamanı Şimali Monqolustanda Ulan-Batorun 400 km-də rus alimi N.M.Yadrintsev aşkara

çıxarmışdır. «Kül tiqin» abidəsi iki hissədən ibarətdir: kiçik abidə 13 sətir, böyük abidə 53 sətir, ikisi birlikdə 66 sətir.

Piramida formasında olan abidənin hündürlüyü 3 m 15 sm, eni 1 m 24 sm, qalınlığı 41 sm-dir. Üç tərəfdən Orxon, dördüncü tərəfdən(qərb) Çin hərfləri ilə yazılmışdır. Sətirlərin uzunluğu 2 m 35 sm-dir. Çin heroqlifləri ilə yazılan hissə Çin imperatorunun dilindən sözlənir) Burada hər iki qardaşın türk xalqlarının tarixindəki rolundan, qonşularla sülh və dostluq münasibətlərinə üstünlük vermələrindən, Kül tiqinin şəxsi şücaətindən, elinə, xalqına sədaqətə xidmət etməsindən böyük ehtiramla danışılır.

Abidə ulu əcdadlarımızın səlis, rəvan dilini, gözəl, düzgün yazı sistemini əks etdirməklə bərabər, o dövr ədəbi dili haqqında da müəyyən təsəvvür yaradır. Abidəni daş üzərinə həkk edən mərhumun qohumu Yoluğ Tiqindir. Abidənin mətni Bilgə xaqanın dilindən yazılmışdır.

«Kül tiqinin şərəfinə qoyulmuş abidə»nin yaxınlığında möhtəşəm bir məbəd ucaldır. Məbəddə Kül tiqinin və onun xanımının oturmuş vəziyyətdə heykəlləri vardır. Ə Rəcəbov göstərir ki, «Kül tiqin xaqan olmasa da, heykəldə onun başında tac vardır. Tacda qanadları açıq vəziyyətdə qartal təsvir edilir. Heykəldən Kül tiqinin qətiyyətli hərbi adamı olduğu qənaətinə gəlmək olar, dodaqları bir-birinə sıxılmış, boğaz əzələləri gərilməmişdir» (19, s. 266).

Tədqiqatçılar «Kül tiqin» abidəsinin kiçik hissəsini bədii əsərin proloqu, müqəddiməsi kimi qiymətləndirirlər (17, s. 25). Türk xalqının yaranmasını dünyanın, insanlığın yaranması ilə eyniləşdirən Bilgə xaqan abidənin birinci cümləsi ilə fəlsəfi, qeyri-adi düşüncələ-rini belə izah edir:

«Üzə kök tənri asra yağız yir kılınıtkda ekin ara kisi oğlu kılınıms. Kisi oğlınıta üzə eçim-apam Bumın kağan, İstemi kağan olırmıs...»

(Yuxarıda mavi səma, aşağıda qonur torpaq yarandıqda bunların ikisinin arasında insan oğlu yaranmışdır. İnsan oğlu üzərində ulu əcdadım Bumın xaqan, İstemi xaqan hökmdar olmuş, türk xalqını, dövlətini, qayda-qanununu yaratmışdır) (K_b, 1).

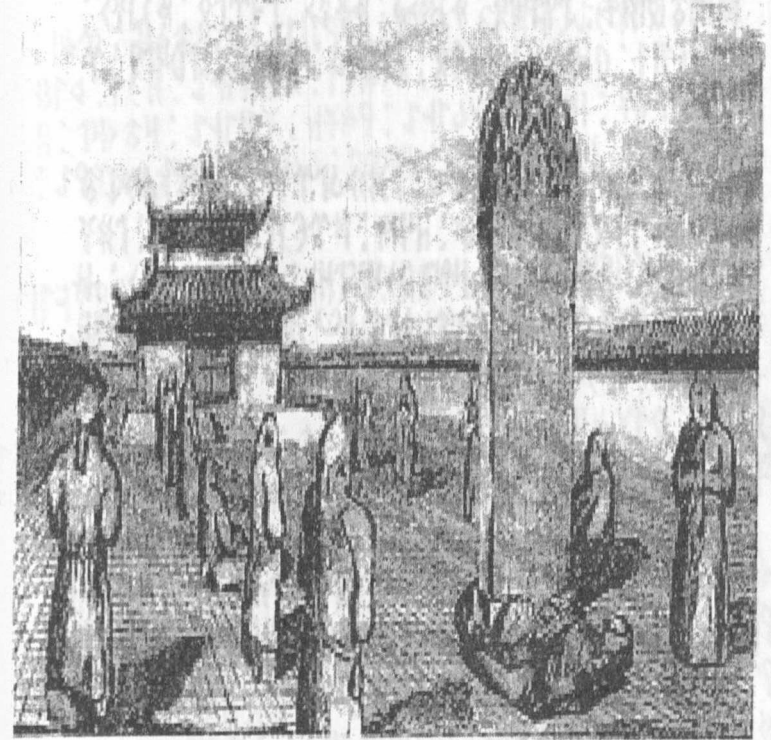
Burada Bilgə xaqanın yaxın qohumlarına, tabeliyində olan tayfalara və xalqlara, gələcək nəsillərə müraciəti verilmişdir. Bu hissədə Bilgə xaqan qardaşı Kül tiqinin və özünün türk xalqının gələcəyi naminə uzaq yürüşlər etdiyindən, dövləti gücləndirmək üçün gördüyü işlərdən danışır və Bilgə xaqanın xaqan olaraq xalqı xilas etdiyindən söhbət açılır.

Böyük abidədə Bilgə xaqanın ulu əcdadları olan Bumın xaqandan, İstemi xaqandan ağızdolusu söz açılır, parçalanmış türk dövlətini birləşdirmək üçün etdiyi fədakarlıqlardan, müxtəlif istiqamətlərə səpələnmiş türk tayfalarını öz ətrafında birləşdirmək üçün apardığı uğurlu siyasətdən danışılır. Nəticədə iki yerə bölünmüş türk dövlətinin yenidən bərpa olunmasından böyük iftixar hissi ilə söhbət açılır.

«Kül tiqin» abidəsinin tədqiqi ilə müxtəlif türkoqlar məşğul olmuşlar. Abidəni 1893-cü ildə danimarkalı alim Vilhelm Tomsen açmış, oxumuş, 1894-cü ildə rus alimi V.V.Radlov onu ilk dəfə tam şəkildə tərcümə edərək almancaya çevirmişdir. «Kül tiqin» abidəsinin çincə mətnini alman dilinə Fon Qabelents tərcümə etmişdir. Abidənin rus dilində mükəmməl nəşrini 1899-cu ildə P.İ.Melioranski, 1951-ci ildə isə S.Y.Malov son nəşrini hazırlamışdır. 1940-cı ildə türk alimi Hüseyn Namik Orkun, ondan bir qədər sonra Məhərrəm Ergin abidəni Türkiyədə nəşr etdirmişlər.

«Kül tiqin» abidəsinə Azərbaycan dilinə ilk dəfə A.M.Məhərrəmov tərcümə etmiş, Ə.Şükürlü ilə birlikdə «Qədim türk yazılı abidələri» adlı əsər çap etdirmişlər.

Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədovun birlikdə «Orxon-Yenisey abidələri» adlı monoqrafiyasını, Ə.Rəcəbovun II cildlik «Qədim türk yazılı abidələrinin dili» adlı dərs vəsaitini, Ə.Quliyev, Məmmədəli Qıpçaqın bu sahədəki fəaliyyətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

«KÜL TIQİN»İN ŞƏRƏFİNƏ YAZILMIŞ ABİDƏ
MƏTN
(kiçik abidə)

10) N>S :)YH : JƏYRƏ : ƏTNK : FƏJ>S : JXR'YH : ƏK'YH
 FƏNƏQ'HT : >D> : YƏXRİ : FƏNKH :)F>S : FƏH>J : JƏX
 YƏQ ƏT'F>F : JY'YRƏ : F>S>S : F>Y'Y : JƏYRƏ : F>D>Y' :
 H>S : Y'YƏR : J>D>S : ƏH>S : J>D>Y' : Y

12) ƏH : XRİ : FƏNEX : FƏS>S : F>S>S>S>Y'YƏR : F>Y'Y'>J>S
 NQ : N'Y'Y'Y' : J>S>S>S : F>N'Y' : N'Y'Y'Y' : J>Y'Y' : F>S>S
 : >Y'Y'Y'Y' : J>Y'Y'Y' : F>N'Y' : >Y'Y'Y'>J : >Y'Y'Y'>S : F
 F : J>J :)>S>S : J>Y'Y' Y' : J>S : >Y'Y'Y'>S : F>N'Y'
)>S>S : J

13) F>Y'Y' : FƏNKH :)YH : ƏTNK : J>D>Y' : F>S>S>S : F>X'Y' : J>J
 : FƏK'J>Y'Y' : F>S>S>S : N'Y'Y'Y' : J>D>Y' : J>Y'Y' : Y'Y'Y' :
 : F>J>S : N'Y'Y'Y' : F>X'Y' : ƏY'Y' : J>D>Y' : F>X'Y'Y'
 F>Y'Y' : F>X'Y' : ƏY'Y' : J>Y'Y'Y' : F>X'Y'Y' : FƏK' : J>Y'Y'Y'
 ƏNN>Y' : >Y'Y'

: >J>D>S>Y' : >Y'Y'Y'Y' : F>X'Y'Y' : FƏK' : J>Y'Y'Y'Y' : J>Y'
 : F>S>S>S>S : FƏK' : J>Y'Y'Y' : J>S>S : F>X'Y'Y' : FƏK' : J>Y'Y'Y'
 FƏK' : Y'Y'Y' : F>S>S>S>S : F>Y'Y' : J>D>Y' : F>Y'Y' : J>S>S>S : FƏNKH
 : J>Y'Y'Y' :)>S>S : Y'Y'Y' : J>Y'Y' : J>X'Y'Y' : F>Y'Y'Y'Y' : F

15) : F>Y'Y'>S : D>S>S : FƏK'Y' : F>S>S :)>S>S : F>Y'Y'Y'Y'
 : F>Y'Y'Y' : F>Y'Y' : F>Y'Y'Y' : F>Y'Y' :)>S>S : Y'Y'Y' : Y'Y'Y'Y'Y'
 Y'Y'Y' : Y'Y'Y'Y'Y' : J>Y' : F>Y'Y' : F>Y'Y'Y' :)>S>S : F>Y'Y'Y' : F>Y'
 N>S : F>Y'Y'Y'Y' : J>Y'Y'Y' : J>S>S>S>S : >Y'Y'Y' : F>Y'Y' : Y'Y'Y'>
 : F>Y'Y' : Y'Y'Y'

16) : F>Y'Y' : F>S>S>S>S : F>Y'Y'Y'Y' : NEX : F>Y'Y'Y' : J>Y'Y'Y' : NEX
 >S>S : FƏK' : J>Y'Y'Y'Y' : F>S>S>S : F>Y'Y'Y' : Y'Y'Y'Y' : F>Y'Y'Y'Y'
 F : J>Y'Y'Y' : J>Y'Y'Y' : F>Y'Y'Y' : J>Y'Y'Y' : F>Y'Y'Y' : F>Y'Y' : F>Y'
 : J>Y'Y'Y' : F>Y'Y'Y' :)>S>S : F>Y'Y'Y' : F>Y'Y'Y' :)>S>S : F>Y'Y'Y' : F>Y'
 : F>Y'Y'Y'Y' : F>Y'Y' : D>Y'Y'

17) : F>Y'Y'Y'Y' : J>S>S>S>S :)>S>S : F>Y'Y'Y' : Y'Y'Y'Y'Y'Y'>J : F>Y'Y'
 Y'Y' : Y'Y'Y'Y'Y'Y' : F>Y'Y'Y' : Y'Y'Y'Y'Y' : F>Y'Y' : Y'Y'Y'Y'Y'Y' : J>S
 : F>Y'Y' : Y'Y'Y'Y'Y'Y' : J>Y'Y'Y' : Y'Y'Y'Y'Y'Y' : NEX : Y'Y'Y' : J
 F>Y'Y'Y'Y' : J>Y'Y' : >Y'Y'Y' : J>Y'Y'Y' : F>Y'Y'Y' : F>Y'Y'Y' : F>Y'Y'Y'
 : F>Y'Y'Y' : F>Y'

18) : F>Y'Y'Y'Y' : F>Y'Y'Y'Y' :)>S>S : F>Y'Y'Y' : Y'Y'Y' : N'Y'Y'Y'Y'
 : F>Y'Y'Y'Y' : J>Y'Y'Y'Y'Y' : Y'Y'Y' : F>Y'Y'Y'Y' : F>Y'Y' : J>Y'Y'Y'
 >S : F>Y'Y'Y' : F>Y'Y'Y'Y'Y' : J>S>S>S>S : NEX : Y'Y'Y'Y' : F>Y'Y'
 : Y'Y'Y'Y' : Y'Y'Y' : F>Y'Y'Y'Y'Y'Y' : F>Y'Y'Y' : F>Y'Y'Y'Y'Y'Y' :)>S
 : Y'Y'Y'Y' : F>Y'Y'Y'Y' : F>Y'Y'Y'

kıdmaz ermiş. Süçiq sabına, yımşak ağısına arturıp küs, türk bodun, öltiq. Türk bodun, ülesikin biriye Çuğay yış tüqül, Tün

(7) yazı konayın tiser, türk bodun ülesikiq anta anığ kisi ança boşğurur ermiş. Irak erser yablak ağı birür, yağuk erser edqü ağı birür - tip, ança boşğurur ermiş. Biliq bilmez kisi ol sabığ alıp, yağru barıp üküş kişi öltiq.

(8) Ol yirqerü barsar, türk bodun, ölteçisen. Ötüken yir olurıp arkış - tirkiş ısar neñ buñığ yok. Ötüken yış olursar beñqü il tuta olurtaçisen türk bodun tok. Arık oxsen açsık, tosık ömezsen. Bir todsar açsık ömezsen. Antağının

(9) üçün iqidmiş kağanının sabın almatın. Yir sayu bardığ, kop anta alkıntığ, arılığ. Anta kalmışı yir sayu kop turu ölü yoniyur ertiq. Teñri yarlıkadukın üçün, özüm kutım bar üçün kağan olurtım. Kağan olurıp

(10) yok çığan bodunığ kop kobartdım. Çığan bodunığ bay kılıtım. Az bodunığ küş kılıtım. Azu bu sabımda iqid barğu? Türk beqler bodun bunu esidin! Türk bodunığ tirip il tutsıkının bunta urtım. Yanılıp ülesikinin yeme

(11) bunta urtım. Nennen sabım erser beñqü taşka urtım. Anar körü bilin. Türk amtı bodun beqler, bödke köriqme beqler, qü yanıltaçısız. Men beñqü ... Tabğaç kağanta bedizçi kelürtim, bediztim. Menin sabımın simadı.

(12) Tabğaç kağanın içreki bedizçiğ itı. Anar adınçığ bark yaraturtım. İçin-taşın adınçığ bediz urturtım. Taş tokıtdım. Könülteki sabımın ol taşka urtım. on ok oğlına tatına teqi bunu körü bilin. Benqü taş

(13) tokıtdım. Bu eriq erser amtıka eriq yirte irser ança eriq yirte beñqü taş tokıtdım, bitidim. Anı körüp ança bilin. Ol taş tokıtdım. Bu bitiq bitiqme atısı Yoliğ tiqin.

Abidənin tərcüməsi

(1) Allah kimi göydə doğulmuş bilici türk xaqanı bu taxt-taca əyləşdim. Sözümlü axıradək eşit: arxamca gələn kiçik qohumlarım, gənclərim, birləşən qəbiləm, xalqım, sağdakı şad-apıt rütbəli bəylər, soldakı tərhanlar, buyrukçu bəylər, otuz...

(2) doqquz oğuz bəyləri, xalqı bu sözümlü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə. İrəlində – gundoğanda, sağda – cənubda, geridə – günbatanda, solda – şimalda orada mərkəzdəki xalqın hamısı mənə tabedir. Eləcə bu qədər xalqı...

(3) çoxaltdım. İndi eldə pis hərəkətlər(ixtişaşlar) yoxdur. Türk xaqanı Ötüken meşəli dağında otursa eldə dərd, qəm olmaz. İrəlində Şantun çölünə kimi qoşun çəkdim. Dənizə çata bilmədim. Sağda Doqquz Ərsənə kimi qoşun çəkdim. Tibetə çata bilmədim(çatmağıma az qaldı). Arxa tərəfdə İnci çayını

(4) keçərək Dəmir Qapıya(Alma-Ata və Daşkənd arasındakı Buzqala keçidi) kimi qoşun çəkdim. Sol

tərəfdə Yir Bayırku ölkəsinə kimi qoşun çəkdim. Bu qədər yerə kimi yürüş etdim. Ötügen meşəli dağında yaxşı hökmdar yox idi. El birliyinin(dövlətin) məskəni Ötügen meşəli dağı idi. Bu yerdə oturub Tabğaç (Çin) xalqı ilə

(5) əlaqəni düzəltdim. Sajsız-hesabsız qızıl, gümüş, içki, ipək verən çin xalqının dili şirin, hədiyyəsi qiymətli idi. Şirin dili, qiymətli hədiyyəsi ilə aldadıb uzaqdakı xalqı eləcə özünə yaxınlaşdırmışlar. Yaxında məskən saldıqdan sonra orada pis vərdişlərə yiyələndilər.

(6) Yaxşı bilici (müdrük) adamlar, yaxşı igid adamlar yollarını azmadılar. Əgər bir adam yanilsa onun qəbiləsi, xalqı, nəslinə kimi yolunu azmadı. Ey türk xalqı, onların şirin dili, qiymətli hədiyyəsi ilə aldanıb çoxlu qırıldı. Ey türk xalqı, bir hissən desə ki, Çuğay meşəli dağının sağında deyil, Tün

(7) çölündə məskən salmaq, ey türk xalqı, bir hissən orada pis adamlar tərəfindən başdan çıxarılmışlar. Uzaqda olana pis hədiyyələr verir, yaxında olana yaxşı hədiyyələr verir - deyərək beləcə onları adlatmış. Avam adamlar bu sözlərə aldanıb yaxına gəldilər, çoxlu insan öldü.

(8) Ey türk xalqı, o tərəfə getsən məhv olacaqsan. Ötügen ölkəsində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərdin olmaz. Ötügen meşəli dağında hökmdar kimi otursan həmişə el birliyin (dövlətin) olacaq. Ey türk xalqı, tox olarsan. Yoxsul olanda achiq, toxluq haqqında düşünməzsən. Bir dəfə doysan achiq haqqında düşünməzsən. Onun

(9) üçün ki, səni yüksəltmiş xaqanının sözünü saya salmayaraq müxtəlif istiqamətlərə səpələndin. Orada çox zəiflədin, azaldın. Orada diri qalanlarının çoxu ölü kimi hər tərəfdə dolaşdı. Allahın hökmü ilə, özümün də bəxtim olduğu üçün xaqan oldum. Xaqan olarkən

(10) müflisləşmiş xalqı üzə çıxardım, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çoxaltdım. Məgər bu sözümde yalan varmı? Ey türk bəyləri, xalqı, bunu eşidin. Türk xalqını toplayıb el birliyi haqqında burada yazdım, yanılan bir hissən haqqında da

(11) burada həkk etdirdim. Nə sözum var idisə bu əbədi daşa yazdım. Onu görüb bilin. Ey indiki türk xalqı, bəyləri, taxta itaət edən bəylər, siz axı yanılınsınız. Mən ... Çin xaqanlığından nəqqaşlar gətirdim, bəzək vurdurdum. Mənim sözümü sındırmadı.

(12) Çin xaqanı sarayındakı nəqqaşları göndərdi. Ona xüsusi (adına layiq) sərdabə tikdim. İçinə, çölünə xüsusi bəzək vurdurdum. Başdaşı qoydurdum. Könlündəki sözlərimi on ok oğluna, düşməninədək bunu görərək bilin. Ona əbədi abidə

(13) tikdirdim. Bu yol dayanacağında, indi dayandığımız yerdə, eləcə yaşayış üçün yararlı yerdə əbədi abidə ucaldım, üstünü yazdırdım. Onu görüb eləcə bilin. O abidəni ucaldım. Bu yazını yazan mərhumun qohumu Yolluğ Tigindir.

«Kül tiqin» abidəsinin transkripsiyası

Böyük abidə

(1) Üze kök teñri asra yağız yir kılıntukda, ekin ara kisi oğl kılınmış. Kisi oğlnta üze eçüm, apam Bumın kağan, İstemi kağan olurmış. Olurıpan türk bodunun ilin, törüsin tuta birmis, iti birmis.

(2) Tört bulun kop yağı ermis, sü sülepen, tört bulundakı bodunuğ koralmış, kop bas kılınmış, başlığığ yüküntürmiş, tizliqıq sökürmiş, ilqerü Kadirkan yışka teqi, kirü Temir Kapiğka teqi konturmış. Ekin ara

(3) idi oksız kök türk ança olurur ermis. Bilqe kağan ermis, alp kağan ermis, buyurukı yeme bilqe ermis erinç, alp ermis erinç, beqleri yeme, bodunu yeme tüz ermis. Özınç

(4) kerqek bolmış. Yuğçı, önre kün toğsıkda Bökli çöliq il tabğaç, tüpüt, apar, purum, kırkız, üç kurıkan, otuz tatar, kıtan, tatabı – bunça bodun kelipen sıgtamış, yüğlamış. Antağ küliq kağan ermis. Anta kisre inisi kağan

(5) bolmış erinç, oğl ta kağan bolmış erinç. Anta kisre inisi eçisin teq kılınmaduk erinç, oğl kanın teq kılınmaduk erinç, biliqsız kağan olurmış erinç, buyurukı yeme biliqsız erinç yablak ermis erinç.

(6) Beqleri, bodunu tüzsisz üçün, Tabğaç bodun tebliqin kürlıq üçün, armakçısın üçün. İnili-eçili kınşürtükün üçün beqli-bodunlıq yonşurkutın üçün türk bodun, illedük ilin içqını idmis,

(7) kağanladuk kağanın yitürü idmis, Tabğaç bodunka beqilik un oğlın kul boltı, silik kız oğlın kün boltı. Türk beqler türk atın ıtı, tabğaçğı beqler Tabğaç atın tutıpan Tabğaç kağanka

(8) körmis, eliq yıl isiq-küçiq birmis. İlqerü kün toğsıkda Bökli kağanka teqi süleyü birmis, kurığaru Temir Kapiğka teqi süleyü birmis, tabğaç kağanka ilin, törüsin alı birmis. Türk kara kamuğ

(9) bodun ança timis: illiq bodun ertim, ilim emtı kanı? Kemke iliq kazğanur men? – tir ermis: kağanlıq bodun ertim, kağanım kanı? Ne kağanka isiq-küçiq birür men? – tir ermis. Ança tip Tabğaç kağanka yağı bolmış.

(10) Yağı bolıp, itinü - yaratunu umaduk, yana içikmis. Bunça isiq-küçiq birtükğarü sakınmatı, türk bodun ölüreyin, uruğsıratayın – tir ermis, yokadu barır ermis. Üze türk teñrısı, türk iduk yiri-

(11) .....

Abidənin tərcüməsi

(1) Yuxarıda mavi səma, aşağıda qonur torpaq yarandıqda bunların ikisinin arasında insan oğlu yaranmışdır. İnsan oğlunun üzərində ulu qohum-əqrəbam Bumın xaqan, İstemi xaqan hökmdar olmuşlap. Xaqan olarkən onlar türk xalqının birliyini yaratmış, dövlətini qurmuşlar.

(2) Dörd tərəfdəki ətrafımız düzmənimiz olmuşlar. Onlar qoşun çəkərək dörd tərəfdəki xalqların hamısını tutmuş, hamısını barişdirmiş, baş qaldıranı baş endirməyə məcbur etmiş, ayaq üstə qalxanları diz çökdürmüşdür. İrəlində Kadirkan meşəli dağına kimi, geridə Dəmir Qarıya kimi yerdə öz xalqlarını yerləşdirmişlər.

(3) Onların ikisi arasında beləcə hökmdarı olmayan göy türklər məskən salmışlar . Onların başçıları bilici xaqan olmuş, igid xaqan olmuş, buyrukçuları da bilici olmuş, şücaətli olmuş, bəyləri də, xalqları da düz ilqarlı olmuş, ona görə də el birliyini qoruyub saxlamış, eli əldə saxlayıb qayda-qanun yaratmışlar. Özləri

(4) ölmüşlər. Ağlayanlar, hönkürənlər öz kədərlərini bildirmək üçün irəlindən – şərqdən Böklü Çölündən, Tabğaçdan, Tibetdən, Avardan, Rumdan, Qırğız elindən, Üç Kurıkandan, Otuz tatarıdan, Kızıldandan, Tatabıdan – bu qədər gəlib hönkürmüşlər, ağlamışlar. Onlar bu cür şöhrətli xaqan olmuşlar. Ondan sonra kiçik qardaşları xaqan olmuş,

(5) Oğlanları da xaqan olmuşlar. Sonra kiçikləri böyükləri kimi, oğlanları ataları kimi olmamışlar. Taxta biliksiz xaqan oturmuş, yava xaqan oturmuş, buyrukçuları da biliksiz, yava olmuşlar.

(6) Bəyləri, xalqları düz ilqarlı olmadıqlarına görə Tabğaç xaqanı aranı qızışdırdığı üçün, yalançı vədlər verdiyi üçün, yoldan azdırdığı üçün , böyükləri kiçiklərlə, bəyləri xalqla salıxdırdıqlarına görə türk xalqının mövcud olan elini parçalamışlar,

(7) Xaqanlıq edən xaqanlarını ölümə məhkum etmişlər. Türk bəyləri, nəslini davam etdirməli oğullarını Tabğaç xalqına qul etdilər, saf qızlarını kənz etdilər. Türk bəyləri, öz türk adını unudub Tabğaç bəyliyi. Tabğaç adını qəbul edərək Tabğaç xaqanlığına

(8) tabe olmuşlar. Əlli il öz iş-güclərini bu yola sərf etmişlər. İrəlində – şərqdə Böklü xaqanlığına kimi qoşun çəkmiş, geridə – qərbdə Dəmir Qarıya kimi qoşun çəkmiş, öz ellərini, nəsillərini Tabğaç xaqanlığının əsarəti altına atmışlar. Sonra bütün türk

(9) xalqı belə demişdir: « Eli olan xalq idim. elim indi hanı? El birliyini kimin üçün əldə edirəm?» - demişdir. «Başında xaqanı olan xalq idim, xaqanım hanı? Öz iş-gücümü hansı xaqana sərf edirəm?» - demişdir. Beləcə deyib Tabğaç xaqanlığına düşmən olmuşlar.

(10) Düşmən olmaqla eli təşkil etməyi, yaratmağı bacarmadıqlarına görə yenə Tabğaç xaqanlığına tabe olmuşlar. İş-gücünü Tabğaç elinə bu qədər sərf etdiklərini düşünməmişlər. Türk xalqını məhv edə biləyik, nəslini kəsə biləyik - demişlər. Onlar ölümə getməyə başlamışlar. Yuxarıda türk tanrısı, müqəddəs türk yeri...

(11) .....

«TONYUKUK»UN ŞƏRƏFİNƏ YAZILMIŞ ABİDƏ

«Tonyukuk» abidəsi 1897-ci ildə Y.N. Klements tərəfindən Ulan-Batorun 66 km cənub-şərqində aşkara çıxarmışdır. Abidə kompleksi iki daşdan ibarətdir: cənub və şimal. Cənubdakı daşın hündürlüyü 1 m 70 sm-dir və bu daşda 1-36-a kimi sətirlər yerləşdirilmişdir. Şimaldakı daşın hündürlüyü 1 m 60 sm-dir və bu daşda 37-62-ci sətirlər həkk olunmuşdur (4, 24). 62 sətirdən ibarət olan bu abidə haqqında H.Orkun yazır ki, «Tonyukuk» abidəsində 18-cə sətərə qədər İltaris xaqandan, 48-ci sətərə kimi Kapağan xaqandan, sonrakı sətirlərdə Tonyukukun özündən danışılır.

Tonyukuk üç türk xaqanının – İltaris, Kapağan və Bilgə xaqanın vəziri olmuşdur. Öz dövrünün çox müdrik, mötəbər şəxsiyyətlərindən olan Tonyukuk Çində mükəmməl təhsil almışdır. Bu barədə abidədə Tonyukukun öz dilindən deyilir: «Bilgə Tonyukuk ben özüm tabğaç iline kılıntım. Türk bodun tabğaçka körür erti» (Müdrük Tonyukuk mən özüm Tabğaç elində tərbiyə aldım. Türk xalqı Tabğaçə tabe idi)(14, 52).

Tonyukuk öz ağıllı məsləhətləri ilə türk xaqanlarına yol göstərmiş, baş verəcək hadisələri qeyri-adi uzaqgörənliyi ilə duymuş, bir çox qanlı döyüşlərin qarşısını tədbirlə almağa müvəffəq olmuşdur. Türk dövlətinin sərhədlərinin genişləndirilməsində, xarici siyasət sahəsində də onun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. L.N.Qumilyev qədim türklərdən danışarkən Tonyukukun dövlət və xalq qarşısındakı xidmətlərinə görə onu «Türklərin Bismarkı» adlandırmışdır (9,10).

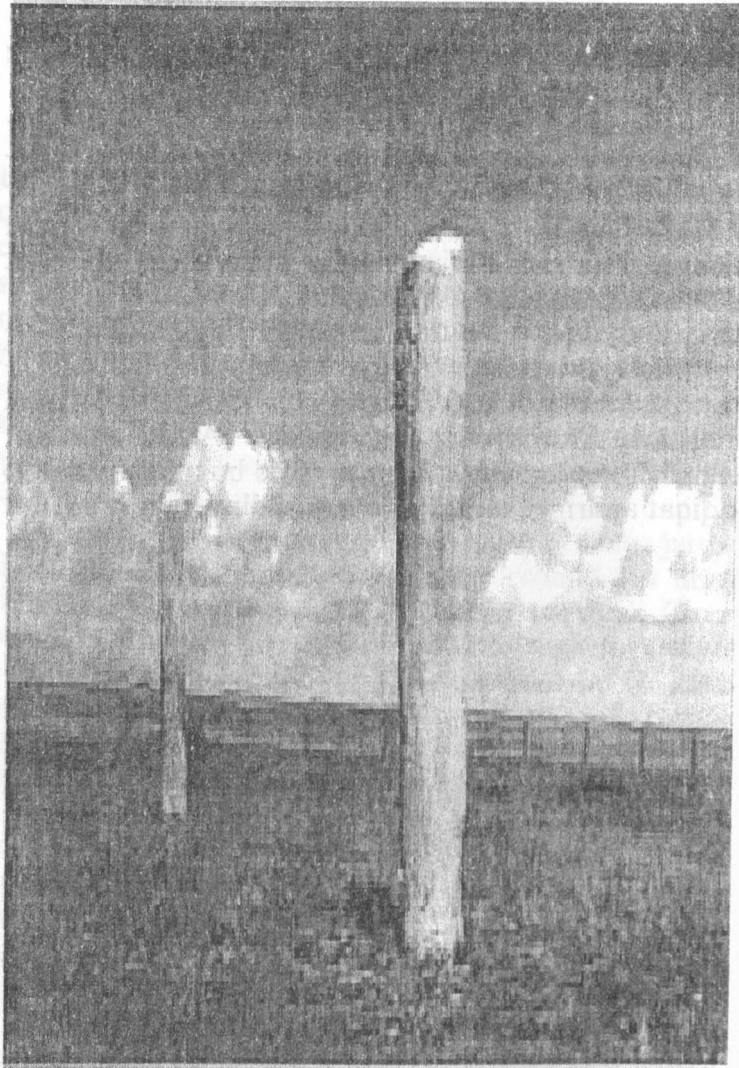
«Tonyukuk» abidəsinin müəllifi Tonyukukdur və mətn onun dilindən söylənilir. Abidənin mətnində türk

xaqanları, onların gördüyü işlərdən danışılır. Tonyukuk yeri gəldikcə türk dövlətinə xidmət etdiyi illərdə öz həyatından və siyasi fəaliyyətindən də bəhs edir.

Abidənin qoyulma tarixi haqqında da fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Belə ki, kitabənin 716, 725-ci illərdə ucaldıldığını iddia edənlər də var.

«Kül tiqin» və «Bilgə kağan» abidələrinə nisbətən «Tonyukuk» abidəsinin dilinin daha sadə və bəsit olduğu da müəyyənləşdirilmişdir.

«Tonyukuk» abidəsinə ilk dəfə V.V.Radlov oxuyaraq nəşr etdirmişdir. Abidə üzərində B.Y.Vladimirtsev, Y.İ.Ubryatova, V.Tomsen və başqaları məşğul olmuşlar. Azərbaycan alimlərindən A.Məhərrəmov, Ə.Şükürlü, Ə.Rəcəbov, Ə.Quliyev də bu abidə üzərində tədqiqat aparmış, tərcümə və nəşr etdirmişlər.

«TONYUKUK»UN ŞƏRƏFİNƏ
YAZILMIŞ ABİDƏ

MƏTN

ŞƏT NƏK : ƏOYİD : ŞYİGƏYƏ : ƏHİMƏQ : TƏZƏ : ŞEYİQ (1)
TƏT TƏNB : ŞHƏYƏ : ŞŞ

ŞH : ŞOŞH : ŞMƏ : ŞŞƏYƏ : HƏQ ŞOŞH : ŞŞŞƏT NƏK (2)
TƏQ : ŞTİƏKŞ : ŞTŞ : ŞŞƏYƏ : ŞHƏYƏ : ŞŞŞŞŞ
: ƏH

NƏK : ŞTİƏKŞ : ŞTŞ : HƏNŞƏYƏ : ŞŞŞŞ : ŞŞŞŞ (3)
ŞTŞ : ŞŞŞŞŞ : ŞT NƏK : ŞMŞŞŞ : ŞOŞHŞ : ŞŞŞŞŞ
ŞH

: ŞMŞŞŞŞŞ : ŞŞŞŞ : ŞHŞ : ŞŞŞŞŞŞ : ŞŞŞŞŞŞ (4)
: ŞŞŞŞ : HƏYƏ : ŞTŞŞŞ : ŞEYİQ : ŞTŞŞŞ : ŞEYİQ

YİQ : ƏKŞŞŞŞŞ : ŞŞŞŞŞ : ŞTŞŞŞ : ŞŞŞŞ : ŞŞŞŞŞ (5)
Şİ : ŞŞŞŞŞŞ : ƏHŞ : ƏHŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞ : TƏZƏŞŞ
ŞŞŞŞŞ : ŞŞŞŞŞ

HİŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞ : HƏQŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞ (6)
ŞŞŞŞŞ : BƏH : HƏNŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞ : ŞTŞŞŞŞ : ƏO
ŞHŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞ : TƏZƏŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞ

ŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞ : ŞŞŞŞ : ŞŞŞŞ : ŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞ (7)
ŞŞŞŞ : ŞŞŞ : ŞEYİQ : ŞTŞŞŞ : BİŞŞ : ŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞ : ŞŞ
ŞŞŞŞŞ : ŞŞŞŞŞ : ŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞ : HƏNŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞŞ

(9) Körüq sabı antağ: tokuz oğuz bodun üze kağan olurtı tir. Tabğaçğaru Kunı senüniq idmis, kitanğaru Tonra semiq idmis sab ança idmis azkına türk bodun

(10) yarıyur ermis, kağanı alp ermis, ayğuşısı bilqe ermis, ol eki kisi bar erser, sini Tabğaçığ ölürteçi, tir men önre Kitanığ ölürteçi, tirmen, bini Oğuzığ...

(11) .....

Abidənin tərcüməsi

(1) Mən özüm – Bilici Tonyukuk Tabğaç elində tərbiyə aldım. Türk xalqı Tabğaç elinə tabe idi.

(2) Türk xalqı öz xanı olmadığı halda Tabğaç elindən ayrıldı, xaqanlığa çevrildi. Xaqanını qoyub yenə Tabğaç dövlətinə tabe oldu. Tanrı belə demiş imiş sənə xaqan verdim.

(3) xaqanını qoyub başqasına tabe oldun. Tabe olduğun üçün tanrı səni ölümcül hala salmış. Türk xalqı öldü, zəiflədi, yox oldu. Türk - - sir xalqının ölkəsində

(4) xaqanlıq taxtı qalmadı. Meşədə, bayırda, azadlıqda qalanlar toplaşdı yeddi yüz oldular. Onların iki hissəsi atlı idi, bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı

(5) arxasınca apararı başçı şad idi. O dedi: toplaşın. Ona yanaşan mən oldum – Bilici Tonyukuk.

Dedim: onun xaqan olmasına kömək edimmi? Düşündüm gələcək xaqan yaxında və uzaqda olan buğanın arıq yaxud kök olduğunu

(6) bilərsə, hansının kök buğa, arıq buğa olduğunu təyin edə bilməzsə – deyə beləcə düşündüm. Ondən sonra tanrı mənə bilik verdiyinə görə biliyi az olarsa da özüm onun xaqan olmasına kömək etdim. Bilici Tonyukuk, Boyla Bağa Tarkan

(7) ilə İteris xaqan olmağı arzu etdi, cənubda Tabğaç elini, şərqdə Kıdan elini, şimalda Oğuz elini çox məhv etdi. Onun bilik yoldaşı, şöhrət yoldaşı mən oldum. Çuğay Küzü və Qara Qumu yaşayış yeri etdik.

(8) Burada maral, dovşan əti yeyib yaşayırdıq. Xalqın boğazı tox idi, ətrafımızda düşmənimiz vəhşi quş kimi idilər, biz onlar üçün leş idik. Eləcə yaşadığımız vaxt Oğuz elindən müşahidəçi gəldi.

(9) Müşahidəçinin sözü belə idi. Doqquz Oğuz xalqı üzərinə taxtda xaqan oturmuş: o Tabğaç elinə Kanı –Senünü göndərmiş, Kıdan elinə tərəf Tonra – Semi göndərmiş. Onlara belə sifariş etmiş: türk xalqı azacıq xalqdan

(10) ibarətdir, lakin onların xaqanı igid, məsləhətçiləri ağıllıdır. Deyirəm: o iki adam qaldıqca, ey Tabğaç eli, türklər səni məhv edəcəklər. Deyirəm: şərqdə Kıdan elini məhv edəcək. Deyirəm: mənə – Oğuz elini...

(11) .....

Bu abidə Orxon-Yenisey abidələri içərisində ən az öyrəniləni və mübahisəli olanlardan biridir. Abidə 1891-ci ildə Ongin çayı hövzəsində Taramel çayı yaxınlığında Koşo-Saydam gölündən 160 km. cənubda rus alimi N.M.Yadrintsev tərəfindən aşkarlanmışdır. Abidəni 1895-ci ildə V.V.Radlov, S.Y.Malov, Y.Triyarski, sonralar türk alimi H.N.Orkun və başqaları tədqiq və nəşr etdirmişlər.

Abidənin kimin şərəfinə qoyulması məsələsi də mübahisəlidir. Bu barədə müxtəlif fikirlər (beş mülahizə) mövcuddur:

Birincilər abidənin II Göytürk xaqanlığının ilk hökmdarı İlteris xaqanın

İkincilər İlteris xaqanla onun xanımı İlbiqe xatunun

Üçüncülər İlteris xaqanın kiçik qardaşı Moçjo xaqanın (Kapağan xaqan)

Dördüncülər tarixdən bizə bəlli olmayan Taçam adlı bir xaqanın

Beşincilər isə İşpara Tamğan Tarkan tərəfindən atası Alp Eretmiş Yabğu və böyük qardaşı Çor Yoğanın şərəfinə qoyulduğunu (19,33) söyləyirlər. Bu fikrin müəllifləri V.V.Radlov, S.Y.Malov, H.N.Orkun. Ə.Rəcəbli və başqalarıdır.

Abidənin nə vaxt qoyulması məsələsi ətrafında da fərqli məlumatlar var. Onu 692, ya da 698-ci illər arasında qoyulduğunu söyləyirlər.

Ə.Rəcəbli isə bu qənaətdədir ki “Ongin” abidəsi 689-cu ildə Alp Eretmiş Yabğu və Çor Yoğanın şərəfinə qoyulmuşdur və 8 sətirdən ibarətdir.

Azərbaycan dilinə Ə.Rəcəbli və Ə.Quliyev tərcümə etmişlər.

Orxon abidələrindən olan bu abidə Tarduş bəylərinin rəhbəri olan Küli Çorun şərəfinə qoyulmuşdur və 1912-ci ildə Ulan-Batordan cənub-qərbdə polyak tədqiqatçısı V.Y. Kotviç tərəfindən tapılmışdır. Abidəni ilk dəfə rus dilçisi A.N.Samoyloviç, sonralar isə H.Orkun, S.Y.Malov. Tələt Təkin nəşr etdirmişlər. Abidənin hündürlüyü 90 sm., eni 61 sm., qalınlığı isə 16 sm.-dir. Yaxşı yonulmuş granitdən hazırlanmış bu abidənin dörd tərəfi Orxon əlifbası ilə yazılmışdır, lakin bəzi hissələri aşınmaya məruz qalaraq pozulmuşdur.

Abidənin 721-ci ildə qoyulduğu söylənilir, lakin müəllifi haqqında heç yerdə danışılmır. Yalnız bir neçə yerdə Küli Çorun adı çəkilir. Onun Bilqe xaqanın və Tonikukun müasir olduğu söylənilir. Abidədə onların hamısının adı xatırlanır.

Küli Çorun nə vaxt anadan olduğu və ölmə tarixi məlum deyil. Yalnız tarixi mənbələrdən məlum olur ki, o, 80 il yaşamış və 721-ci ildə tabəaclarla döyüşdə həlak olmuşdur.

Abidə cəmi 29 sətirdən ibarətdir.

“Küli Çor” abidəsi ilk dəfə Azərbaycan dilində 1993-cü ildə Ə. Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir. Bundan sonra Y.Məmmədov, Ə. Quliyev abidəni Azərbaycan dilinə tərcümə etmişlər.

QIRQIZ ABİDƏLƏRİ

Bu abidələr iki qola ayrılır: Yenisey abidələri və Talas abidələri. Həmin abidələr tapıldığı əraziyə görə belə adlandırılır.

III Uybat **Yenisey abidələri** 1692

Bu bölgüyə “Barlık”, “Çaxol”, “Altın göl”, “Uybat”, “Tuva”, “Elegeşt” və s. daxildir.

Ə. Rəcəbli göstərir ki, “bu abidələrin əksəriyyəti Yenisey çayı hövzəsində - Yenisey çayının yuxarı axarında Tuva və Xakas respublikalarında, Krasnoyarsk diyarının Minusinsk rayonunda tapıldığı üçün bunlara Yenisey abidələri deyilir. Bu abidələrin sayı 120-ə çatır” (19,30).

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, (Yenisey abidələri dil baxımından Orxon abidələri ilə müqayisədə daha bəsitdir.) Bunu həmin abidələrin yaranma tarixinin daha əvvəlki dövrlərə aid olduğu bildirilir.

Yenisey abidələri haqqında avropalılara ilk məlumat verən Amsterdam şəhərinin burqomistri Nikolay Bidzen olmuşdur. O, 1692-ci ildə Verxoturye çayı sahilində qayalarda naməlum yazılara rast gəldiyini bildirir.

Yenisey abidələrin ilk tapılanı III Uybat abidəsidir. Bu abidəni kəşf edən əslən Polşalı olan Qotlib Messerşmidt olmuşdur. O, 1721-1727-ci illər arasında I Pyotr-un tapşırığı ilə Sibirdə olmuş və Tomsk şəhərinin yaxınlığında aşkarlamışdır. İsveçli zabıt F.T.Strahlenberqlə birlikdə abidənin surətini çıxarmışdır.

1721-ci ildə Yenisey qolu olan Tes çayının sahilində Orxon-Yenisey əlifbası ilə bir S. 1729-cu ildə Sankt-Peterburqa qayıdan tədqiqatçı aşkarladığı abidənin surətini Peterburq Elmlər Akademiyasına təqdim edərək nəşr etdirir.

Yenisey abidələrinin bütünlüklə siyahıya alınması V.V.Radlova məxsusdur və onların sayının 50 olduğunu söyləyir. Abidələri tədqiq edən S.Y.Malov onların V-VI, V.V.Radlov VII-VIII, A.N.Kononov IX-X əsrlərə aid olduğu qənaətinə gəlirlər. Ə.Rəcəbli də sonuncu, yəni IX-X əsrlərə aid olması fikrini müdafiə edir

1877 (X) **Talas abidələri** Heykəl

Bu abidə Qırğızıstan respublikasında Talas çayının y axınlığında tapılmışdır. Bu abidələri 1876-1877-ci ildə V.Kallaur və Q. Heykəl aşkarlamışdır. Bunlar Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış qədim türk abidələridir.

1986-cı ildə V.Kallaur nəşr etdirdiyi bir əsərində Ayırtam-Oy deyilən yerdə Orxon əlifbası ilə yazılmış bir neçə daş kitabə haqqında məlumat verir. Q. Heykelin rəhbəri olduğu arxeoloji ekspedisiya həmin abidələrin surətini çıxarıb nəşr etdirir. Talas abidələrinin tədqiqi, tərcüməsi və nəşrində V.V.Radlov, P.M. Melioranski, Y. Nemet, H.Orkun, S.Y. Malov və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur.

Talas abidələri içərisində öz orijinallığı ilə seçilən abidələrdən biri də **Talas çubuğudur**. Orxon-Yenisey əlifbası ilə tapılan bu abidənin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o bu günə kimi daş, qaya üzərində həkk olunanlardan fərqli olaraq **taxta** parçasında

yazılmışdır. Tədqiqatçılar onun küknar ağacından çuquq formasında düzəldiyini və iti ülqüclə cızılaraq yazıldığını söyləyirlər. Talas çubuğunu 1932-ci ildə M.Y.Masson kəşf etmişdir. Abidənin tədqiqi və nəşri ilə S.Y.Malov, qırğız alimi Ç.Cumaqulov və başqaları məşğul olmuşlar.

Abidə 4 sətirdən ibarətdir. Hansı məqsədlə yazılması haqqında müxtəlif fərqli fikirlər var. S.Y.Malov bu çubuğu yolgöstərən, H.Orkun hər hansı bir xəbəri sərkdəyə çatdırmaq məqsədi daşadığını, Ə. Rəcəbov isə onun xatirə-memuar səciyyəli olduğunu göstərir.

Azərbaycan dilinə Ə. Rəcəbov tərcümə etmişdir.

“Elegest” abidəsi

Orxon-Yenisey əlifbası ilə daş üzərində yazılmış qırğız abidəsidir. İki abidədən ibarətdir. Bu abidələri ilk dəfə V.V.Radlov oxumuş, nəşri ilə S.Y.Malov, V.Tomsen, H.Orkun məşğul olmuşlar. 12 sətirdən ibarətdir.

95

“Barlık” abidəsi

Abidə Barlık çayı sahilində D.A. Klements tərəfindən tapılmışdır, V.V.Radlov tərəfindən nəşr edilmişdir. 4 abidədən ibarətdir. Birinci abidə 3 sətir, ikinci abidə 4 sətir, üçüncü abidə 4 sətir, dördüncü abidə 4 sətir yazıdan ibarətdir.

UYĞUR ABİDƏLƏRİ

Uyğur abidələri əlifba növünə görə iki erə ayrılır:

4 5 6/7/8

I. Run əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələri

Buraya “Moyun Çor”, “Terxin”, “Tes”, “İrk bitik” abidələri daxildir.

745-780

“İrk bitik” abidəsi

745-780

Bu abidə elm aləmində “Fənamə” və yaxud “Bəxt yazısı” adı altında da tanınır. Orxon –Yenisey əlifbası ilə qeydə alınan digər abidələrdən fərqli olaraq kağız üzərində yazılmış mükəmməl bir əlyazmadır. Vərəqləri bir-birinə tikdirilməmiş, yapışqanla yapışdırılmış kiçik kitab halındadır, cildsizdir. Əlyazmanı ilk dəfə oxuyan V.Tomsen olmuşdur. Türkçə mətn 104 vərəqdən ibarətdir. Mətnin kənarları Çin heroqlifləri ilə əhatə olunmuşdur. Yazılma tarixi dəqiq məlum deyil. Tədqiqatçıların fikrincə, Uyğur dövlətinin çiçəkləndiyi bir dövrdə (745-840-cı illər) yazılmışdır.

“İrk bitik” abidəsi 65 paraqrafdan ibarətdir. Hər paraqrafın başında 1-dən 4-ə qədər içi qırmızı mürəkkəblə rənglənmiş qara dairələr vardır. Üstündəki zər üç dəfə atılır. Birinci dəfə atanda 2, ikinci dəfə 1, üçüncü dəfə 4 rəqəmi çıxarsa həmin paraqraflara baxılır. Paraqrafdakı yazılara əsasən fal açılır, ürəyində tutduğun niyyət “bu yaxşıdır”. “bu pisdir”, “bu lap yaxşıdır” sözləri ilə açılır.

Kitabın adı 101-ci səhifədə yazılmışdır. Əsər İsiq Sanun və İtəcük adlı 2 şaqird üçün yazılmışdır.

Abidə 1907-ci ildə macar tədqiqatçısı A.Steyn tərəfindən Şərqi Türkistanda budda monastrında tapılmışdır. Azərbaycan dilinə Ə.Rəcəbov, Ə.Şükürlü və Ə Quliyev hazırlamışlar.

II. Uyğur əlifbası ilə yazılan uyğur abidələri

Bura daxil olan abidələr dini məzmununa görə qruplaşdırılır:

1. Manixey dini məzmunlu uyğur abidələri: “Xuastuanift”, “Böqü xan şərəfinə yazılmış abidə”.

2. Budda dini məzmunlu abidələr: “Altun yaruk”, “Süan Tszyanın bioqrafiyası”, “İblis Atavaki haqqında hekayət”, “İki qardaş hekayəsi” abidələri.

3. Xristian dini məzmunlu uyğur abidələri: “Cadüqərlərin sitayışı” abidəsi.

“Xuastuanift” abidəsi

Uyğur əlifbası ilə yazılmış bu abidə Şərqi Türkistanda aşkarlanmışdır. Manixey dini məzmunlu bu abidəni “Manixeylərin peşimançılıq duası”, yaxud “Əfsunlayıcı dua” da adlandırırlar. Əsərin yaranma tarixi haqqında mülahizələr fərqlidir. Abidəni ilk dəfə tədqiq edən V.V.Radlov bu fikirdədir ki, əsər V əsrdə tərtib və tərcümə edilmişdir. S.Y.Malov da onun bu qənaətinə şərrik çıxır və belə hesab edir ki, əsər V-VI əsrlərdə Orta Asiyada islamiyyətə qədər meydana çıxmış və hansı bir təsadüf nəticəsində bu dini yayanların əlinə keçməmişdir. V.V.Dmitriyeva isə qeyd

edir ki, əsər VII-VIII əsrlərdə meydana çıxmış və fars dilindən tərcümə edilmişdir. Ə.Şükürlü, V.V.Radlov və S.Y.Malov əsərin həqiqətən tərcümə olması fikri ilə razılaşırlar (21,35).

“Xuastuanift” abidəsinin elm aləminə üç nüsxəsi gəlib çatmışdır. London və Berlin nüsxələri Manixey əlifbası ilə, Sankt-Peterburq nüsxəsi isə qədim uyğur əlifbası ilə yazılmışdır. Hər üç əsərdə nüsxə fərqləri mövcuddur. Berlin nüsxəsində söz sonunda **ı, i, u, ü** saitləri qoşa yazılır: tenrii, karalı, kentüü və s. Bu onu göstərir ki, qədim uyğur dilində saitlərin uzun variantları olmuşdur. Həmin nüsxədə **a, e, i** saitlərindən sonra **h** samiti artırılır: tenriih, yekliih və s.

Uyğur əlifbası ilə yazılmış Sankt-Peterburq nüsxəsində **y** və **z** samitləri deyil, Orxon-Yenisey abidələrində olduğu kimi **d** samiti işləkdir. Məsələn: adak, edqü, adırıl və s. **-ığma, -ügmə** feli sifət şəkilçiləri də Orxon abidələrində olduğu kimi işlənir: yükünügmə - sitayış edən, oluruğma – oturan və s. Say sistemi də Orxon abidələrində olduğu kimi yaranır: dörd yegirmi – 14, yüz artıqı eliq -150 və s. Abidədə qədim türk dilləri üçün səciyəvi olmayan **x, h, f** samitləri, İran dillərindən alınan dıntar -dindar, fərzind – övlad, monastr sözləri və s. Bu onu göstərir ki, “Xuastuanift” abidəsi həqiqətən tərcümə əsəridir. Ə.Rəcəblinin fikrincə, “abidə Göytürk xaqanlığı süquta uğradıqdan, yəni 745-ci ildən sonra meydana gəlmişdir” (19, 81).

Abidə 156 sətirdən ibarətdir.

“Altun yaruk” abidəsi

“Qızıl işığı” adı ilə tanınan bu əsər budda dini məzmunlu uyğur əlifbası ilə yazılmış uyğur abidəsidir. Qədim uyğur ədəbi dilinin ənənəsini davam etdirən və onun araşdırılması üçün mənbə rolunu oynayan iri həcmli əlyazmasıdır. Abidə X əsrin birinci yarısında uyğurların mərkəzi olan Beşbalıqda həmin şəhərin sakini Sıngu Seli Tudunq tərəfindən Çin dilindən uyğur dilinə tərcümə olunmuşdur.

“Altun yaruk” abidəsi 1908-1915-cü illər arasında əvvəl alman, sonra rus elmi ekspedisiyaları tərəfindən hissə-hissə tapılmışdır. Əsərin bir neçə nüsxəsi elmi ictimaiyyətə məlumdur. Son nüsxə 1910-cu ildə S.Y.Malov tərəfindən Çinin Qansu vilayətində aşkarlanmışdır, 675 səhifədən ibarətdir.

Əsərin tərcüməsi budda dininə sitayiş edən qəbilələr arasında geniş yayılmışdır və ona görə də üzü dəfələrlə köçürülmüşdür. Son nüsxənin üzü XVIII yüzillikdə köçürülmüşdür. Burada buddizmin nəzəri əsasları, fəlsəfi məzmunu təbliğ edilməklə yanaşı, dini rəvayət və hekayələrə də xüsusi yer verilmişdir.

“Altun yaruk” əsəri iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə bir şəhər hökmdarının sağalmaz xəstəliyə mübtəla olması, əsərin üzünü köçürərək budda məbədinə təqdim etməsi ilə onun sağalması göstərilir. İkinci rəvayətdə isə Anku kəndinin kəndxudasının arvadı ağır xəstəlikdən bu əsəri oxumaqla xilas olur.

“Altun yaruk” abidəsinin dilində həm Orxon-Yenisey, həm də bu əlifba ilə yazılmış qədim uyğur abidələrinin xüsusiyyətləri özünü göstərir. Burada

müəyyən uyğun və fərqli xüsusiyyətlər var. -ığma, -üğmə, -taçı, -teçi feli bağlama formaları, təsirlik halda -ığ, -ig, sıra sayının -ınc, -inç şəkilçiləri, onluq say sistemi (bir yeqirmi-11) və s. uyğun gələn cəhətlərdir.

Qəti-gələcək zamanda -ğay, gey (bolğay- olacaq), təsirlik halda -nı, -ni- (bizni, sizni) şəkilçilərinin işlənməsi fərqli xüsusiyyət hesab olunur.

“Altun yaruk” əsəri bütünlüklə deyil, hissə-hissə Ə.Şükürlü, A.Məhərrəmov, Ə.Quliyev tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur.

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN LEKSİKASI

Hər hansı bir əşya, əlamət, keyfiyyət, hərəkət və s. bildirən sözlər dilə hazır şəkildə gəlməmişdir. Bunlar müəyyən münasibət, müəyyən hadisə nəticəsində bu və ya digər şəkildə ortaya çıxmışdır. Beləliklə, dildə sözlərin yaranması prosesi tarixi bir xarakterə malikdir. Bu baxımdan dildəki hər bir sözün özünəməxsus bir tarixə malik olduğu müəyyənleşir. Ulu əcdadlarımızın dili kimi formalaşmış bu gün bizə – türkdilli xalqlara yadigar qalan qədim türk yazılı abidələrinin leksikasında da hər bir sözün üzərində onun zəmanəsinin möhürü, ictimai və siyasi həyatının izi vardır.

Qədim türklərin tarixi, qəhrəmanlıq keçmişi, mədəniyyəti, dili daş salnamələrdə – onun yazılı abidələrində öz bədii əksini tapmışdır. Bu mənada qədim türk dövrünün – V-X əsrlərin ədəbi dili kimi dəyərləndirilən yazılı abidələrin dilinin müxtəlif yaruslar üzrə öyrənilməsi qədim türklərin açılmamış səhifələrinin vərəqlənməsinə, həmin dilə bugünkü – çağdaş dilimizin prizmasından nəzər salmaq deməkdir.

Qədim türk yazılı abidələrinin lüğət tərkibi üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, abidələrin leksikasının müasir türk dilləri ilə o dövrü arasında bir o qədər də ciddi fərqlər nəzərə çarpmır. Müəyyən fonetik və semantik fərqlər nəzərə alınmazsa, müxtəlif tayfa birliklərinin dili əsasında yaranmış özünü küləşən qədim türk leksikasında əksər müasir türk dillərinin elementlərini görmək mümkündür.

Qədim türk yazılı abidələrinin leksikasında qeydə alınan sözləri aşağıdakı mənə qruplarına bölmək olar:

I. Abidələrin lüğət tərkibində tematik söz qrupları:

a) Qohumluq anlayışı bildirən sözlər *f.*

Apa – yaşlı qohum, ulu əcdad; **eçü** – böyük qardaş, əmi. Məs.:

Kisi oğlınə üzə eçüm-apam Bumın kağan, İstemi kağan olırmıs (İnsan oğluna ulu əcdadlarım Bumın xaqan, İstemi xaqan hökmdar olmuş).

Eke – yaşlı qohum; **öq** – ana. Məs.:

Öqim katun, ulayu öqlerim, ekelerim, kunçuy-larım... yolta yatu kaltaçı ertiqiz (Qadın anam, ardımca gələn analarım, böyük qardaşım, xanımlarım... yolda yatıb qalacaq idiniz).

Büke – yeni doğulmuş körpə, **ini** – kiçik qardaş, **katun** – xatun. Məs.:

Umay teq öqim katun kutına inim Kül tiqin er at boltı (Humay kimi qadın anamın şərəfinə kiçik qardaşıma qəhrəman Kül tiqin adı verildi).

Sinli – kiçik bacı, **kunçuy** – şahzadə qız, **kelin** – gəlin, **kız** – qız, **oğul** – oğul və s.

b) Təbiət hadisələrinin adlarını bildirən sözlər

Yir – torpaq, yer. Məs.:

Bu yirde olurıp Tabğaç bodun birle tüzeltim (Bu yerdə oturarkən Tabğaç xalqı ilə əlaqəni düzəltdim).

Kar – qar; **sub** – su; **tağ** – dağ; **kum** – qum; **taş** – daş. Məs.: Benqü taşka urdım (Əbədi daşa həkk etdirdim).

Taluy – dəniz. Məs.:

Taluyka kiçiq teqmedim.

Üqüz – çay. Məs.:

Kurğaru Yinçü üqüz keçe Temir Kapıgka teqi süledim.

Ot – od; *çöl* – çöl; *yazı* – çöl, səhra; *ıgac* – ağac; *yantuk* – dağətəyi; *yol* – yol; *ört* – yanğın, alov və s.

c) Zaman bildirən sözlər

Ay – ay; *yaz* – yaz; *yay* – yay; *yl* – il; *kün* – gün, günəş; *küntüz* – gündüz; *küz* – payız, kış – qış; *ödüş* – gecə-gündüz, vaxt; *ara* – məsafə; *tan* – dan yeri; *tün* – gecə və s. Məs.:

Türk bodun üçün tün udımadım, күntüz olurmadım (Türk xalqının yolunda gecə yatmadım, gündüz dincəlmədim (oturmadım).

ç) Metal adlarını bildirən sözlər

altun – qızıl; *kümüs* – gümüş; *temir* – dəmir və s. Məs.:

Altun, kümüş, isiqti, kutay bunsız ança birür Tabğaç bodun sabı süçiq, ağısı yimşak ermiş (Saysız-hesabsız qızıl, gümüş, taxıl içkisi, ipək verən Tabğaç xalqının dili şirin, hədiyyəsi qiymətli imiş).

d) Heyvan və quş adlarını bildirən sözlər

Ab – ov; *adğır* – aygır; *azman* – at; *at* – at; *bars* – bəbir; *buka* – buğa; *yilkı* – ilxı; *inçek* – inək; *kiyik* – ceyran; *lağzın* – donuz; *tabısğan* – dovşan; *lü* – əjdaha; *tay* – dayça; *takıg* – toyuq; *teyin* – dələ; *sıgün* – maral; *uçuk* – yırtıcı quş; *kaz* – qaz; *it* – it və s.

e) Tikili, məişət və ev əşyalarının adlarını bildirən sözlər

Eb – ev, alaçıq; *bark* – sərdabə, türbə; *kapıg* – qapı; *bediz* – naxış; *bedizçi* – nəqqaş; *kedim* – geyim; *bitiq* – yazı, məktub; *balbal* – öldürülmüş düşmənin daşdan düzəldilmiş kiçik heykəli; *itqüçi* – memar, bəna və s. Məs.:

Bark itqüçi bediz yaratıgma bitiq taş itqüçi Tabğaç kağan çikanı Çan Senün kelti (Memar (bəna), nəqqaş, daş üzərində yazı yazan Tabğaç məmuru Çan Senün gəldi).

g) Hərbi leksika

Ayğüçi – məsləhətçi; *yağı* – düşmən; *yağıçı* – ordu başçısı, sərkərdə; *sü* – qoşun; *süledim* – qoşun çəkdim; *yadağ* – piyada; *yelme* – atla kəşfiyyat; *sünüq* – süngü; *ok* – ox; *yorıt* – yürüş etmək; *çeriq* – ordu; *sünüş* – müharibə; *urus* – vuruş; *buyuruk* – buyurukçu; *şad*, *apıt*, *tarkan* – titül, rütbə; və s. Məs.:

Buyurukı yeme biliqsiz erinç yablak ermiş erinç (Buyuruqları da biliksiz pis olmuş);

Ekın ara idi oksız kök türk ança olurur ermiş (Onların ikisinin arasında eləcə hökmdarı olmayan göy türklər məskən salmışlar).

ğ) Orqanizm və bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər

Bu sözlər öz sabitliyini qoruyub saxlayaraq kiçik fonetik dəyişmələrlə günümüze qədər gəlib çıxmışdır. Məs.:

Adak, ayağ – ayaq; *boğaz* – boğaz; *baş// bas* – baş; *könül* – ürək; *köz* – göz; *kulğak* – qulaq; *sünük* – sümük; *saç* – saç; *öd* – öd; *tiz* – diz; *tul* – dil; *kan* – qan və s.

h) Mücərrəd anlayışları bildiren sözlər

an – anmaq; *bun* – qəm, kədər; *baz* – sülh; *küç* – güc; *kü* – səs; *kut* – bəxt, tale; *teñri* – allah, səma; *san* – sıra; *söz* – söz; *çab // sab* – danışıq, nitq; *u* – yuxu və s. Məs.:

Özüm kutum bar üçün kağan olurtım (Özümün bəxti olduğuna görə xaqanlığ taxtına əyləşdim);

Türk kağan Ötüken yış olursar ilte bun yok (Türk xaqanı Ötüken meşəli dağında otursa, eldə dərd, qəm olmaz).

x) Toponimlər †

Ağü – yer adı; *Altun yış* – meşəli dağ; *Böklü çöliq* – Böklü çölü; *Bukar* – Buxara; *Ertis* – İrtiş çayı; *Beşbalık* – yer adı; *Kadırkan yış* – yer adı; *Yaşıl üqüz* – Yaşıl çay; *Yinçü üqüz* – İnci çayı; *Karakum* – Qaraqum səhrası; *Kara köl* – Qara göl; *Köqmen* – dağ və yer adı; *Ötüken* – dağ və yer adı; *Orkun üqüz* – Orxon çayı; *Mağı Kurqan* – Mağı kurqanı və s. Məs:

İlqerü kün toğsıqda Böklü kağanı teqi süleyü birmis (İrəlində – şərqdə Böklü xaqanlığınadək qoşun çəkmiş);

İlqerü Kadırkan yışka teqi, kirü Temir Kapıqka teqi konturmıs (İrəlində Kadırkan meşəli dağınadək, geridə Dəmir Qapıyadək onları yerləşdirmiş).

i) Şəxs adlarını bildiren sözlər (antroponimlər) †

İlteris kağan – II Türk xaqanlığının hökmdarlarından olmuşdur, 693-cü ildə vəfat etmişdir. Mənbələrdə onun adı Qutluğ xaqan kimi də qeyd olunur.

Baz kağan – türk hökmdarı

Bars beq – türk hökmdarı

Bilqe kağan – Qutluğ xaqanın böyük oğlu. O həm də Mogilqan kimi məşhurdur.

Böqü kağan – Kapağanın böyük oğlu

Bumın kağan – VI əsrdə yaşamış türk hökmdarı

Yollıq tiqin – Bilgə xaqan və Kül tiqinin yaxın qohumu. Abidələri daş üzərinə həkk edilən şəxs

İstemi kağan – Bumın xaqanın kiçik qardaşı

İlbilqe katun – Qutluğ xaqanın arvadı, Mogilyan və Kül tiqinin anası

Kapağan kağan – Qutluğ xaqanın kiçik qardaşı. Mənbələrdə onun adı Moçjo xaqan kimi də qeyd olunur.

Küli-Çor – Mogilyanın və Kül tiqinin müasiri, tarduş xaqanlığının başçısı olmuşdur.

Oğuz bilqe – kişi adı

Yamtar – kişi adı

Tonyukuk – Qutluğ, Kapağan və Bilgə xaqanlara vəzirlik etmiş, öz dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərindən biri və s.

Məs.:

Kisi oğlınca üze eçüm apam Bumın kağan, İstemi kağan olurmıs (İnsan oğluna ulu əcdadlarım Bumın xaqan İstemi xaqan hökmdar olmuşlar);

Kanım İlteris kağanı, öqim İlbilqe katunıq teñri topesinte tutıp yöqerü kötürmıs erinç (Atam İlteris xaqanı, anam İlbilqe xanımı tanrı yuxarıdan idarə edərək yaratmış).

j) Tayfa adlarını bildiren sözlər (etnonimlər)

Türklər öz dövlətlərini yaradarkən müxtəlif etnik tayfaları bu xaqanlıqda birləşdirmişlər. Orxon-Yenisey abidələrində həmin tayfaların adları çəkilməklə bərabər, onların yerləşdikləri məkan haqqında da məlumat verilir. Əsrlər keçməsinə baxmayaraq, abidədə əks olunan tayfa adlarını bildiren sözlərin əksəriyyəti indi də yaşamaqdadır. Məs.:

Apar – avar, *karluk*, *kıtan*, *Kurıkan*, *kıbçak*, *oğuz*, *tatar*, *tabğaç*, *tatabı*, *tüpüt*, *türk*, *kök türk*, *uyğur*, *izgil* və s.

Məs.:

Yuğçı, sığıtçı önre kün toğsıkda Bökli çöliq il, *tabğaç*, *tüpüt*, *apar*, *purum*, *kırkız*, *otuz tatar*, *kıtan*, *tatabı* – bunça bodun kelipen sığtamıs, yuğlamıs (Ağlayanlar, hönkürənlər öz kədərlerini bildirmək üçün irəlindən – şərqdən Bökli Çölü elindən, Tabğaçdan, Tibetdən, Avardan, Rumdan, Qırğız elindən, Üç Kurı-kandan, Otuz tatarıdan, Kıdandan, Tatabıdan – bu qədər xalq gəlib hönkürmüş, ağlamışlar).

II. Qədim türk yazılı abidələri və müasir türk dilləri

Qədim türk yazılı abidələri dilin təkcə fonoloji, qrammatik təkamülünü deyil, eləcə də leksik-semantik xüsusiyyətlərini izləmək, araşdırmaq baxımından xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir. Bu abidələrin qədim oğuz dilində yazıldığını türkoloqların əksəriyyəti təsdiq edir. Elə buna görə də oğuz qrupuna daxil olan dillər, eyni zamanda, Azərbaycan dili ilə abidələrin dilinin müqayisəsi müxtəlif leksik vahidlərin fonetik quruluşunu müəyyənləşdirməyə, semantik şəxələnməni izləməyə

imkan verir. Abidələrin dili üçün xarakter leksik vahidlərin müasir türk dilləri, eləcə də Azərbaycan dili ilə müqayisəsi belə bir faktı aşkarlayır ki, Orxon-Yenisey abidələrinin leksik xüsusiyyətləri bu və ya digər formada bugünkü dilimizdə canlı şəkildə qorunub saxlanmaqdadır. Orxon-Yenisey abidələri ilə müasir türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin səsleşdiyi leksik xüsusiyyətləri belə qruplaşdırmaq olar:

a) Fonetik quruluşunu və mənasını dəyişməyən sözlər. Məs.:

bu, *otuz*, *alp*, *bir*, *üçün*, *ölü*, *az*, *bil*, *ara*, *yağı*, *kü*, *özüm*, *yaş*, *at*, *tümən*, *ay*, *azman*, *könül*, *keç*, *oğul*, *siz*, *sök*, *tat* və s.

b) Fonetik simasını dəyişən, mənasını dəyişməyən sözlər. Məs.:

adak – ayaq, *beq* – bəy, *katun* – xatun, *kurı* – geri, *ber* – ver, *hıç* – kəs, *bis* – beş, *buka* – buğa, *eliq* – əlli, *esid* – eşit, *it* – it, *inqek* – inək, *iğaç* – ağac, *yuğur* – yoğur, *kalın* – qalın, *kan* – qan, *kün* – gün, *kulqak* – qulaq, *küç* – güc, *tağ* – dağ, *tımla* – dinlə, *tok* – tox, *tüzel* – düzəl, *yuğla* – ağla, *sebin* – sevin və s.

c) Semantik dəyişikliyə uğrayan sözlər. Məs.:

AĞIR – abidədə «hörmətli, nüfuzlu, güclü» mənasında işlənir. Məs.: Bökke özüm olurıp bunça **ağır** törüq tört bulundakı itdim (Özüm taxta oturub dörd tərəfi əhatə edən güclü, nüfuzlu dövlət yaratdım).

Müasir dilimizdə ağır sözü «yüngül» sözünün antonimii kimi işlənir və daha çox ölçü, çəki vahidi anlamına uyğun gəlir. Maraqlıdır ki, bəzi leksik vahidlərdə öz ilkin semantikasını saxlamışdır. Məs.: **Ağır** otur, batman gəl (atalar sözü); **ağırbaş** adam və s.

Ağırlamaq sözü Azərbaycan dili şivələrində də qeydə alınmışdır və «əzizləmək, hörmət etmək» anlamında işlənir. Bu fel eyni semantik yükə «Dədə Qorqud» dastanlarında da müşahidə olunur.

ARIL- abidədə «yorulmaq, zəifləmək» mənasında işlənir. Azərbaycan dilində yorğun-argın sinonim sözünün ikinci komponentində öz izini qoruyub saxlayır.

AŞ – qədim türk yazılı abidələrində ümumiyyətlə yemək anlamında işlənir. Müasir dilimizdə «plov» mənasında sabitləşsə də, bəzi sözlərdə ilkin semantik yükünü saxlayır. Məs.: *aşpaz, aşxana, ayranası, xəmrəsi, südlü aş* və s.

ALKIŞ – abidədə xeyir-dua anlamında işlənən bu söz hazırda dilimizdə birini təbrik üçün və bir şeyi bəyənmə ifadəsi olaraq əl çalmaya deyilir. Atalar sözlərində, birbaşa olmasa da, dolayı yolla canlı danışqda abidədəki semantikasını yaşatmaqdadır. Məs.: *Alqışım* alqışdı, qarğışım qarğış, Onun *alqışıyla* yaranmamışam ki, qarğışıyla da öləm; Qoca bizi *alqış* elədi və s.

KÜN – abidədə kənz mənasında qeydə alınmışdır. Məs.: ... Kağansıramıs bodunıg *künədmis*, kuladmıs (Xandan məhrum olan xalqı kənz, qul etmiş). Azərbaycan dilində bir kişinin ikinci arvadı mənasında «*günü*» sözü işlənir. Hər iki leksik vahid arasında semantik yaxınlıq var, əslində günü çox az hallarda xoş anları olan kənizi xatırladır.

UÇ- – abidənin dilində «ölmək», orta əsr abidələrimizdə «cənnət» mənasında işlənir Məs.: Törük kazğanıp, *uç*a barmıs (Hökmlərnlığı əldə edib ölmüş).

Azərbaycan dilində işlənən «uçunmaq» sözündə öz mənə yükünü qoruyub saxlayır. *Uçunmaq* – bir anlığa ruhu bədəndən çıxma, ölmə dərəcəsinə çatma

anlamını verir. Xalq arasında belə bir ifadə var: Elə bil birdən *uçundum*.

UÇUZ – abidədə «asan, yüngül» mənasında işlənir. Məs.: Yuyka erikliq toplağalı *uçuz* ermiş, yinça erikliq üzqalı *uçuz* (Yumşağı bərkitmək asandır, incəni qırmaq asandır).

Azərbaycan dilində «qiymət, dəyər» anlamında işlənən bu sözə klassiklərimizin dilində məcazi mənada «yüngül, hörmətdən düşmək, etibardan salmaq» mənasında rast gəlinir. Məsələn, M.Füzulinin «Leyli və Məcənun» poemasında həmin ifadə eyni anlamda işlənir:

Təmkini cünunə qılma təbdil

Qızsan *ucuz* olma, qədrini bil! (12,61)

Bu sözə eyni mənada canlı danışqda da tez-tez təsadüf olunur. Məs.: Nə qədər deyərlər ki, özünü *ucuz* tutma.

KOBART- – üzə çıxarmaq. Məs.: Yok çığan bodunıg *kop kobartdım* (Müflisləmiş xalqı üzə çıxardım).

Dilimizdə «qabartmaq, şişirtmək» sözlərinin tərkibində bu mənə qalmaqdadır.

ç) Müstəqil leksik vahid kimi işlənməyən, başqa söz və ifadələrdə qalan sözlər.

Qədim türk yazılı abidələrində, türk dillərinin ən qədim dövrlərində işlənmiş bir qrup sözlər hazırda müstəqil şəkildə işlənmir və həm də fəal işlənmə tezliyinə malik deyildir. Bunların bir qismi semantik yükədən məhrum olaraq asemantikləşmiş, hətta izinə dialekt və şivələrdə belə rast gəlinmir. Ayrı-ayrı söz və ifadələrdə yaşayan bu tipli leksemlərin aydınlaşdırılması arxaik kök morfemlərin açılmasına, bir sıra sözlərin etimologiyasının şəffaflanmasına kömək edir. Qədim türk yazılı abidələrində müstəqil leksik vahid

kimi mövcud olan belə sözlər dilimizdə asemantikləşmiş kök morfem kimi işlənir və bu mənada abidələrin leksikasının öyrənilməsinin əhəmiyyəti çox böyükdür. Azərbaycan dili üçün asemantikləşmiş kök morfemlərdən bir neçəsini Orxon-Yenisey abidələrinin dili ilə müqayisədə nəzərdən keçirək.

SİĞTA- – hönkürtü ilə ağlamaq. Məs.: Kelipen *sığtamıs* (Gəlib hönkürmüşlər).

Bu söz müasir dilimizdə müstəqil şəkildə işlənmiş, ağlamaq-sıtqamaq sinonim modelinin ikinci tərəfində daşlaşaraq qalmışdır. Təklidə leksik-semantik yükdən məhrum olan bu söz birləşmə daxilində mənənin daha da qabarıqlaşmasına xidmət edir.

SİLİK – təmiz. Məs.: Beqilik urı oğlın kul boltı, *silik* kız oğlın kün boltı (Bəylik nəslini davam etdirməli oğulların qul oldu, təmiz xanım qızların kənz oldu).

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində nitq hissəsi kimi sifət mövqeyində qeydə alınan bu leksik vahid Azərbaycan dilindəki təmizləmək mənasındakı «*silmək*» sözünün tərkibində öz izini saxlamışdır.

ÖQ – ana. Məs.: Kanım İteris kağanı, *öqim* İlbilqe katunı, tənri töpesinte tutıp yöqerü kötürmiş erinç (Atam İteris xaqan, anam İlbilqe xatunu tanrı yuxarıdan idarə edərək yüksəlmiş). *Öq* kökü dilimizdə ayrılıqda işlənmiş, «ögey ana» söz qəlibində qalaraq əslində sinonim söz olaraq semantikasını dəyişmiş və «doğma olmayan ana» anlamında işlənir. Bu asemantikləşmiş kök «*öksüz*» leksik vahidində də öz ilkin mənasını qoruyur. *Öksüz* – anasız, yetim deməkdir. Türk xalqlarının inancına görə uşaq atadan deyil, anadan yetim qalır.

TURUK – arıq, zəif. Məs.: Bizin süatı *turuk*, azuqi yok erti (Qoşunumuzun atları arıq idi, azuqəsi yox idi).

Azərbaycan dilində canlı danışmada *arıq-tırığ* sözündə qalmışdır və mənası da «həddindən artıq arıq» deməkdir.

TÜN – dünən, gecə. Məs.: Türk bodun üçün *tün* udımadım (Türk xalqından ötrü gecə yatmadım).

Bu söz hazırda dilimizdə *dünən* zərfində qalmışdır. Bundan əlavə, xalq danışığı dilində işlənən «*tünlük*» (şivələrdə *tünnig*) sözünün kökündə də eyni semantika durur.

BİTİQ – yazı. Məs.: Bu *bitiq* bitiqmə atısı Yolıq tiqin (Bu yazını yazan qohumu Yolıq tiqindir). Bu leksik vahid dilimizdə *cadu-bitiq* (cadu yazısı) sözünün tərkibində ilkin semantikasını qoruyub saxlamaqdadır.

ARIL- – yorulmaq. Məs.: Kop anta alkıntıq, arıtiq (Orada çox zəiflədin, əldən düşdün, yoruldu).

Azərbaycan dilində «yorğun-arğın» mürəkkəb sözünün tərkibində yaşayır. Türk dillərinin əksəriyyəti ndə fəal lüğəvi vahidlərdəndir. Müasir ədəbi dilimizdə və dialektlərimizdə onun *arıq, arğaz, ərinmək, ərköyün* tipli derivatları bunu göstərir ki, *ar* kökü Azərbaycan dili üçün işlək morfemlərdən olmuşdur.

LÜ – əjdəha. Maraqlıdır ki, Azərbaycan xalq danışığı dilində «*lüm – lüm udmaq*» ifadəsi işlənir. Hər hansı bir yeməyi ağına-bozuna baxmadan tələm-tələsik, acgözlüklə yeyən adama «lüm-lüm udan» deyilir. Əjdəhaya məxsus bu xüsusiyyətin «lüm-lüm udmaq» ifadəsində daşlaşması və cilalanaraq qorunub yaşaması bir daha göstərir ki, xalqın dili məhək daşdır, canlı arxiv olmaqla onu əsrlərin sınağından çıxarmağı bacarır.

KEDİM – geyim. Məs.: Üçinç Yeğin Siliq beqin *kedimliq* torıq at binip teqdi (Üçüncü dəfə Yeğin Siliq bəyin geyimli kəhər atını minib hücum etdi). Bu söz *kecim* fonetik variantında «*geyim-keçim*» birləşməsində

geyim sözünün sinonimi kimi daşlaşaraq yaşamaqdadır.

Abidədə qeydə alman və semantik yükdən məhrum olan belə tipli sözlərin sırasına UŞ – xırda, UŞAL – xırdalamaq (uşaq sözündə qalır), ASRA – aşağı, YAĞUK – yaxın, BIÇ – bıçaq, BA – bağlamaq, UT – utanmaq, UZ – incə, zərif və s. artırmaq olar.

d) Leksik vahid kimi arxaikləşən sözlər

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində müşahidə edilən sözlərin bir qismi həm qədim türk dilində, həm də Azərbaycan dilində tarixən işlənsə də indi dildən tamamilə çıxaraq arxaikləşmiş, digər türk dillərində isə fəal işlənmə tezliyinə malikdir. Məs.:

Tanuk – şahid; *eyi* – yaxşı; *kondur-* – yerləşdirmək, məskən salmaq; *tapınğu* – xidmət, hüzur (türk dilində tapu); *sakın-* – fikirləşmək, *taşra* – çöl, bayır (türk dilində dışarı), *arkıs* – karvan, *ulus* – xalq, *ayak* – qədəh, *yarlık* – əmr, göstəriş (Bir çox dillərdə, o cümlədən rus dilində etiket mənasında hər hansı alınan əşya üçün üzərində müəyyən tövsiyələr olan kağız parçası – yarlık sözü işlənir); *sımadı* – sındırmadı, yerə salmadı; *bark* – sərdabə (müasir türk dilində *ev barkı* birləşməsində, digər türk dillərində ev, daxma, rus dilində yararsız ev anlamında *barak* sözü də eyni anlayışı bildirir) və s.

e) Qədim türk yazılı abidələri və Azərbaycan dili şivələri

Həmin bölməyə daxil olan sözlərin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə işlənmir, öz varlığını dialekt və şivələrimizdə qoruyub saxlayır. Müqayisələr göstərir ki, bu tipli leksik vahidlər orta əsr mənbələrində, ədəbi-bədii dil nümunələrimizdə, klassiklərimizin dilində də

çox fəal olmuşdur. Bu sözlərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

AY- – demək, söyləmək. Məs.: Bilqe Tonyukuk bana *aydı* (Mənə – Bilici Tonyukuka dedi).

Azərbaycan dilinin Füzuli rayon şivəsində eyni mənada işlənir. Məs.: O ma söz *aydı* (3,26).

BAR- – getmək. Məs.: Bir yaşıma karluk bodun bunsız erür *barur* erikli yağı boltı (Bir yaşımda karluk xalqı azad, sərbəst olduğu zaman düşmənlər oldu (getdi)).

Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsinin Qazax, Tovuz, Şəmkir və s. şivələrində «getmək» anlamında işlənir. Məs.: Mən *varıf* gederəm. Dilimizdə *var-gəl etmək*, *xəyala varmaq*, *ziddinə varmaq*, *fərqiyyə varmaq* və s. sözlərin tərkibində də daşlaşaraq qalmışdır.

BEDİZ – naxış, bəzək. Məs.: İçin, taşın adınçığ *bediz* urturtım (İçinə, çölünə xüsusi bəzək vurdurdum).

Bu sözə «*badic, badış*» fonetik variantlarında Muğan, Abşeronun bəzi kənd şivələrində «naxışlı, bəzəkli corab» mənasında rast gəlinir. Məs.: *Badic* bizdərdə qəlin, rəngberəng naxışdı coraba dillər.

İNİ – kiçik qardaş. Məs.: Anta kisre *inisi* eçüsin teq kılınmaduk erinç (Ondan sonra kiçikləri böyüklər itək olmamışlar).

İni sözü Şəki şivəsində «kiçik qardaş» anlamında işlənir. Məs.: Zəhranın *inisinin* toyində Bakidən gəlmişdi oxiyən (8, 245).

YİĞLA- – ağlamaq. Məs.: ...Tabğaç, tüpüt kelipən sıqtamıs, *yüğlamıs* (Tabğaçdan, Tibetdən gəlib ağlamış, sıtqamışlar).

Yığlamaq sözü Zaqatala-Qax şivəsində eyni mənada özünü göstərməkdədir. Məs.: Sen diyisin men yalan-nan yığlıyam (22, 41).

ÇİĞAN – kasıb, yoxsul. Məs.: *Çığan* bodunığ bay kılıtım (Kasıb xalqı varlandırdım).

Bu söz *cağan* fonetik variantında «xırda oğru, cibgir» (bu da, əlbəttə, yoxsulluqla əlaqədardır) mənasında Göyçay, Abşeron şivələrində işlənir (22,175).

TEZ- – qaçmaq. Məs.: Uluğ İrkin azkına erinç *tezip* bardı (Uluğ İrkin döyüşçü ilə qaçaraq getdi).

Bu söz *təzməx//tezməx* fonetik variantlarında Cəbrayıl, Qazax, Tovuz, Ordubad şivələrində «hurkub qaçmaq (daha çox ata aid) mənasında təsadüf olunur. Məs.: Qalxozun qoyunnarı bı gejë *təzib* yataxdan çıxmışdılar (3, 376).

ADARU – oraya. Məs.: *Aharu* sülemese kaç nen erser ol bizni (Oraya qoşun çəkməsək, hər necə olsa o bizi məğlub edəcək).

Qərb ləhcəsinin əksər dialekt və şivələrində bu söz *añarı//anrı* kimi işlənir və eyni mənanı bildirir. Məs.: Bir az *anarı* dur görüm, a bala (3,36).

YİQÜN – yaxın qohum. Məs.: Ulayu *iniyiqünüm*, oğlanım, biriki oğuşum, bədunum... (Arxamca gələn kiçik qardaş və yaxın qohumlarım, birləşən qəbiləm, xalqım...).

Bu söz yegən fonetik variantında Yardımlı şivəsində «bacı oğlu» mənasında qeydə alınmışdır. Məs.: *Yegən* dayiyə qənimdü (11, 27). *Yegən* sözü «qardaş oğlu, bacı oğlu» mənalarında qədim türk dillərində də işlənmişdir (4, 252).

YORIT- – yürüş etmək. Məs.: Bunça yirke teqi *yoritdim* (Bu qədər yerə kimi yürüş etdim). Bu sözə Abşeron şivələrində *yortmaq*, Qarabağ şivələrində isə *yürüyüb-yortmaq* «bütün günü gəzmək» mənasında rast gəlinir.

ə) Semantik söz qrupları

Qədim türk yazılı abidələrinin leksikası üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, abidələrin özünəməxsus leksik-semantik tutumu vardır. Omonimlər, sinonimlər, antonimlər abidənin dilini ifadəli, rəngarəng, ahəngdar, çevik etməklə bərabər, həm də fikrin dəqiq ifadəsinə, xüsusi üslubi çalarların yaranmasına xidmət edir. Belə semantik söz qruplarına aşağıdakıları göstərmək olar:

OMONİMLƏR. Məs.:

- ᠲᠢᠶᠢᠷ YİR 1. vətən, 2. ölkə, 3. torpaq;
ᠲᠡᠳᠷᠢ TEDİRİ – 1. allah, 2. səma;
ᠬᠣᠳ ÖD – 1. taxt-tac, 2. tale
ᠬᠣᠫ KOP – 1. çox, 2. hamı;
ᠠᠷᠢᠯᠮᠠᠬ ARILMAK – 1. təmizləmək,
2. azalmaq;
ᠠᠷᠢᠬ ARİK – 1. yoxsul, kasıb, 2. arıq
ᠶᠢᠰ TAŞ – 1. daş, 2. abidə, 3. çöl;
ᠶᠢᠰ YIŞ – 1. meşə, 2. meşəli dağ;
ᠶᠠᠨ KAN – 1. xan, 2. qan;
ᠶᠠᠨ OĞLAN – 1. cavan, gənc, 2. oğru
ᠪᠤᠨ BUN – 1. dərd, qəm, 2. çoxlu,
qədərsiz və s.

SİNONİMLƏR. Məs.:

- ᠬᠣᠳᠷᠢ // ᠬᠣᠳ ÖD//BÖD – taxt-tac;
ᠶᠢᠰ // ᠶᠢᠰ EDQÜ//YIQ – yaxşı;
ᠬᠣᠳ // ÜKÜŞ // KÜS – çox;

HJSD//XIB ANIĞ//YABLAK – pis;
 YATIK//YIN4 ARKIŞ//TİRKEŞ – karvan;
 H4S//YB TAŞ//BARK – abidə, sərdabə;
 *TBB814>DII//KIXIM SÜLEDİM//YORITDIM - qoşun
 çəkdim;
 IHD//EYMA ÇÖLİQ//YAZI – çöl, səhra;
 *TMMHYNM//KIXIT 1>KOP İTDİM // ÜKÜŞ KILTIM –
 çoxalt-dım və s.

ANTONİMLƏR. Məs.:

DS//EYIA ÇIĞAN - BAY – yoxsul – varlı;
 YMYM//H AZ – ÜKÜŞ – az – çox;
 >4XID//H4M IRAK – YAĞRU - uzaq – yaxın;
 HJSD//EYI YİQ – YABLAK – yaxşı – pis;
 XIB//MFX EDQÜ – ANIĞ – yaxşı – pis;
 HMKHMY//HMK TÜN – KÜNTÜZ – gecə –
 gündüz;
 MYBSHMY//HMYD>BMY KÜN TOĞSIK – KÜN BATSİK
 – şərq – qərb;
 >4XMYI//MYEYI BİRQERÜ – YIRĞARU – sağ –
 sol;
 >4XMYI//MYEYI İLQERÜ – KURIĞARU – irəli –
 geri və s.

Suallar və tapşırıqlar:

1. Qədim türk yazılı abidələrinin leksikası türk dillərinin hansı qrupunun (oğuz, qıpçaq,

bulqar, karluq) lüğət tərkibi ilə daha çox uyğun gəlir?

2. Qədim türk yazılı abidələrinin leksikasını mənə qruplarına görə səciyyələndirin. Qohumluq əlaqələrini bildirən sözlərin Azərbaycan dili ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini göstərin.
3. Tematik söz qruplarını müəyyənləşdirin, onları türk dillərinin leksikası ilə müqayisə edin.
4. Abidələrdə işlənən və semantik dəyişikliyə uğrayan hansı sözləri bilirsiniz? Onları dil nümunələri əsasında izah edin.
5. Leksik vahid kimi arxaikləşən, dialekt və şivələrimizdə öz izini qoyan hansı sözləri sadalaya bilərsiniz?
6. Semantik söz qrupları – omonim, sinonim və antonimlər haqqında məlumat verin və hansı üslubi məqama xidmət etdiyini göstərin.

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN MORFOLOGİYASI

Orxon-Yenisey abidələrinin dilinin leksik və grammatik xüsusiyyətlərinin təhlili sübut edir ki, hələ (V-VIII) əsrlərdə qədim türk dilində nitq hissələri və onların morfoloji göstəriciləri uzun inkişaf və sabitləşmə prosesi keçirərək yazı dili kimi formalaşmışdır. Semantik və morfoloji cəhətdən ayrılmalarda türkdilli xalqların ən qədim çağlarına gedib çıxır.

Nitq hissələri leksik-semantik, morfoloji mənası və sintaktik funksiyasına görə iki qrupa ayrılır: əsas və köməkçi nitq hissələri. Əsas nitq hissələrinə isim, sifət, say, əvəzlilik, fə, zərf, köməkçi nitq hissələrinə qoşma, bağlayıcı, ədat daxil edilir.

İSİM

İsim türk dillərinin bütün tarixi inkişaf mərhələlərində öz sabitliyini qoruyub saxlayan nitq hissələrindəndir. Bunlarla bərabər, isimlər morfoloji quruluşda, xüsusən hallanmada fərqli xüsusiyyətlər kəsb edir.

Konkret və mücərrəd anlayışların adlarını bildirən isimləri quruluşuna görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Sadə isimlər
2. Düzəltmə isimlər

SADƏ İSİMLƏR özləri fonetik quruluşuna görə bir neçə yerə bölünür: tək sait səs əsasında yaranan isimlər; birhecalı sadə isimlər; ikihecalı sadə isimlər.

a) Tək sait səs əsasında formalaşan sadə isimlər bunlardır:

I – ağac, kolluq. Məs:

İda taşda kalmısı kubranır yeti yüz boltı (Meşədə, çöldə qalanlar toplanıb yeddi yüz oldular).

U – yuxu. Məs.:

Kırkız bodunıg *uda* basdımız (Qırğız xalqına yuxuda ikən basqın etdik).

Ö – düşüncə. Məs.:

Bir todsar açsık *ömezsən* (Bir dəfə doysan açlıq haqqında düşünməzsən).

b) Birhecalı sadə isimlər:

Sü – qoşun, *kü* – səs, xəbər, *sab* – söz, *beq* – bəy, *öd* – taxt-tac, *taş* – daş, *oq* – ana, *baz* – sülh, *kul* – qul, *tuş* – yuxu və s. Məs.:

Sabımın tüketi eşidqil (Sözümü tükənənə kimi eşidin).

c) İkihecalı sadə isimlər:

Üqüz – çay, *kisi* – adam, insan, *teqri* – allah, səma, *yağr* – düşmən, *tirkeş* – karvan, *böri* – qurd, canavar, *böqü* – igid, qəhrəman, *oğuş* – qəbilə, *adak* – ayaq və s.

DÜZƏLTMƏ İSİMLƏR iki yolla yaranır:

- a) Adlardan isim düzəldən şəkilçilər,
- b) Fəldən isim düzəldən şəkilçilər.

a) Adlardan isim düzəldən şəkilçilər bunlardır:

-çı, -çi şəkilçisi türk dillərinin bütün inkişaf mərhələlərində öz sabitliyini, sözyaratma funksiyasını qoruyub saxlayan fəal morfemlərdən sayılır. Əsasən peşə, sənət bildirən isimlər düzəldir. Məs.:

bedizçi – nəqqaş, rəssam, *tamğacı* – möhürçü, *yağıcı* – ordu rəhbəri, *yolçı* – bələdçi, *ayğucu* – məsləhətçi, *itqüci* – bəna və s.

-*daş* şəkilçisi qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Daha çox insan anlayışı bildirən isimlər düzəldir. Məs.:

kadaş – qohum, *adaş* – dost, yoldaş və s.

-*lığ*, *-lik* – az işlənən morfemlərdəndir. Daha çox mücərrəd mənalı isimlər yaradır. Məs.:

erdemlik – kişilik, *yemişliğ* – meyvəlik, *başlığ* – rəhbər, *kullığ* – qul sahibi və s.

-*dem*. Qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Bir sözdə müşahidə olundu. Məs.: *erdem*.

b) Feldən isim düzəldən şəkilçilər bunlardır:

-*ıq*, *-iğ*, *-ğ*, *-uğ*, *-üq*, *-q*, *-uk*. Bu morfemlər müxtəlif mənalı isimlər yaradır. Məs.:

bilik – bilik, *bitiq* – yazı, məktub, *keçiq* – körpü, *kapığ* – qapı, *ölüq* – ölü, *uluğ* – pay, hissə, *ötüq* – xahiş, məsləhət, yalvarış, *buyuruk* – əmr, buyruqçu, *eriq* – dayanacaq, *sünüğ* – süngü və s.

-*ım*, *-im* – müxtəlif mənə çalarlarına malik olan isimlər yaradır. Məs.:

kedim – geyim, paltar, *barım* – var-dövlət, *batım* – dərinlik, *ölüm* – ölüm və s.

-*iş*, *-iş*, *-uş*, *-üş*. Qeyri-məhsuldar şəkilçidir. İş, hərəkətin nəticəsini bildirən isimlər yaradır. Məs.:

sünüş – döyüş, *urus* – müharibə və s.

-*ınç*, *-inç*, *-ç*. Az söz düzəldən morfemlərdəndir. Əsasən mücərrəd mənalı isimlər yaradır. Məs.:

ötünç – xahiş, məsləhət, *ökünç* – qəm, kədər, *bulğanıç* – qarışıqlıq və s.

-*ma*, *-me* – həm konkret, həm də mücərrəd mənalı isimlər yaradır. Məs.:

yelme – kəşfiyyat, *köriqme* – baxış, *yalma* – plaş, paltar və s.

-*sık* – konkret və mücərrəd mənalı isimlər düzəldir. Məs.:

açsık – aclıq, *tosık* – toxluq, *ülesık* – parça, hissə və s.

İSİMLƏRİN HALLANMASI

Qədim türk yazılı abidələrində qeydə alınan hallar çox qədim bir tarixə malikdir. Hal sistemi sabitləşmə prosesi keçirənə kimi uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Burada hal şəkilçiləri öz müxtəlifliyi, mənaca bir-birini əvəz etməsi ilə seçilir. Q.Aydarov qədim türk yazılı abidələrinin dilində yeddi hal formasını qeyd etməklə yönlük halı ayrıca deyil, yönəlmə-istiqlal halı tərkibində verir:

1. Adlıq, 2. Yiyəlik, 3. Yönəlmə-istiqlal, 4. Təsirlik, 5. Yerlik, 6. Çıxışlıq, 7. Alətlik-birgəlik (4,154).

Ə.Rəcəbov səkkiz(17,86), Ə.Şükürlü isə doqquz halın mövcudluğundan danışır(1,89). Ə.Rəcəbovun bölgüsü belədir:

1. **Adlıq hal** – sıfır morfemə bərabərdir.

2. **Yiyəlik hal** – yiyəlik, sahiblik anlayışını bildirir. Bu hal *-ıy*, *-iğ*, *-ıyğ*, *-iğğ* şəkilçiləri ilə formalaşır. Məs.:

Antağının üçün iqidmiş kağanının sabın almatın (Onun üçün ki, səni yüksəlmiş xaqanın sözünü hesaba almadın); Tabğaç kağanın içreki bedizçi ıtı (Tabğaç xaqanın nəqqaşı göndərildi).

3. **Yönlük hal** – iş, hal, hərəkətin müəyyən obyektə yönəldiyini və s. bildirir, *-a*, *-e*, *-ya*, *-ye*, *-ka*, *-ke* şəkilçiləri ilə düzəlir. Məs.:

Bir kisi yanılars oğuşı, bodunu *bisiküne* teqi kıldmaz ermis (Bir adam yanılars qəbiləsi, xalqı, nəslinədək

yolunu azmamış); *Temir Kapıqka* teqi süledim, *Tüpütke* kiçiq teqmedim (Dəmir Qapıya kimi qoşun çəkdim, Tibetə azacıq çatmadım), ...*Biriye* şad-apıt beqler, *yıraya* tarkat buyruk beqler...(Sağa şad-apıt bəylər, sola tarkat buyrukçu bəylər...) və s.

4. **Yönəltmə-istişamət halı** - iş, hal, hərəkətin müəyyən obyektə doğru istişamətini bildirməyə xidmət edir, *-ğaru, -qerü, -karu, -kerü, -aru, -erü* şəkilçiləri ilə yaranır. Məs.:

İlqerü kün toğsıka, *birqerü* kün ortusınaru, *kuri-ğaru* kün batsıkına, *yırğaru* tün *ortusınaru anta içreki bodun* kop mana körür (İrəlidə – şərqdə, kündoğanda, sağda – cənubda, geridə – qərbdə, günbatanda, solda – şimalda orada mərkəzi xalqın hamı mənə tabedir).

5. **Təsirlik hal** şəkilçilərinin müxtəlifliyi ilə fərqlənir, *-ı, -i, -ni, -ni, -iq, -im, -in, -n* şəkilçiləri ilə formalaşır. Məs.:

Buni körü bilin (Bunu görüb bilin); Çığan *bodunıq* bay kılıtım (Kasıb xalqı varlandırdım); Olırupan türk bodunun *ilin, törüsün* tuta birmis, iti bitirmis (Xaqan olmaqla türk xalqının birliyini yaratmış, dövlətini qurmuş); *Sabımın* tüketi esidqil (Sözümü tükənənə kimi eşit) və s.

6. **Yerlik hal** - işin, hərəkətin, əşyanın yerini bildirir, *-da, -de, -ta, -te* şəkilçiləri ilə düzəlir. Məs.:

Türk kağan Ötükən yış olursar, *ilte* bun yok (Türk xaqanı Ötükən meşəli dağında otursa, eldə dərd olmaz); Ötükən *yışda* yiq idi yok ermiş (Ötükən meşəli dağında yaxşı hökmdar yox imiş) və s.

7. **Çıxışlıq hal** - *-dan, -den, -tan, -ten, (17 -dantan, -danyan, -denyen* şəkilçiləri ilə yaranır. Məs.86:

Yaraklıq *kantan* kelip yana eliqdi (Silahlılar haradan gəlib səni məğlub etdilər); *Önden* kağanğaru sü yorılım timis (Şərqdən xalqın üzərinə qoşun çəkək -

demiş); *Oğuzdantan* körüp kelti (Oğuzdan müşahidəçi gəldi) və s.

8. **Alətlilik-birgəlik halı iki yolla düzəlir.**

1. Morfoloji yolla *-m, -in* şəkilçiləri ilə. Məs.:

Süciq *sabın* yımşak *ağın* arıp ırak bodunıq ança yağıtur ermiş (Şirin dili, qiymətli hədiyyəsi ilə uzaqdakı xalqı eləcə özünə yaxınlaşdırmış).

2. **Birle** qoşması ilə. Məs.: Bu yirdə olırım Tabğaç bodun *birle* tüzeltim (Bu yerdə oturub Tabğaç xalqı ilə əlaqəni düzəltdim).

Ə.Şükürlü göstərir ki, «alətlilik-birgəlik hal görümlü orta əsr türk dillərində, olsun ki, XVIII əsrdə işlədilmişdir. Lakin qrammatik və semantik vəzifəsinə görə fərqlənməyən birle, ilə qoşmaları tədricən alətlilik hal şəkilçisinin unudulmasına səbəb olmuşdur» (18,90).

MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI

Sahib şəxslə mənsub əşya arasındakı münasibət qədim türk yazılı abidələrində müasir türk dillərindən bir o qədər fərqlənir. Morfoloji yolla mənsubiyyət kateqoriyası aşağıdakı şəkilçilərlə ifadə olunur:

Tək

Cəm

I ş. - *m, -im, -im* -*mız, -miz, -muz, -müz*

II ş. - *n, -nı, -ni* -*niız, -niiz*

III ş. - *ı, -i, -sı, -si* -*ı, -i, -sı, -si*

Məs.:

* Qədim türk yazılı abidələrində II şəxsin cəmini ifadə etmək üçün *-niız, -niiz* şəkilçilərindən istifadə olunmuşdur. Orxon-Yenisey abidələrində bu şəkilçiyə təsadüf olunmur.

Eki şad ulayı *iniyiqünim, oğlanım, beqlerim, bo-dunum* közi kaşı yablak boltaçı tip, sakıntım (İki şadımın, arxamca gələn kiçik qohumlarımin, döyüşçülərimin (oğlanlarımin), bəylərimin, xalqımın gözləri-qaşları xarab olacaq deyə kədərləndim); Ança kazğan-mıs itmiş *ilimiz törümüz* erti (Əldə edilmiş, yaradılmış elimiz, dövlətimiz belə oldu); ...*Sabı* süciq, *ağısı* yımşak ermis (Sözü şirin, hədiyyəsi qiymətli imiş) və s.

Suallar və tapşırıqlar:

1. Qədim türk yazılı abidələrindəki əsas nitq hissələri, onların işlənmə tezliyi haqqında məlumat verin.
2. Fonetik quruluşuna görə sadə isimlər neçə yerə bölünür? Konkret və mücərrəd mənalı isimləri sadalayın, onları yaranma yollarına görə izah edin.
3. Adlardan və fellərdən isim düzəldən məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər hansılardır?
4. halların miqdarı haqqında türkologiyada nə kimi fikir müxtəlifliyi özünü göstərir? Azərbaycan dilindən fərqli halları və onların qrammatik göstəriciləri haqqında məlumat verin.
5. Mənsubiyyət kateqoriyasında nə kimi səciyyəvi və fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur? Mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji yolla ifadə vasitələrini göstərin.

SİFƏT

Qədim türk yazılı abidələrində öz intensivliyi ilə seçilən nitq hissələrindən biri də sifətdir.

Sadə sifətlər bir kökdən ibarət olur. Məs.:

Anuğ – pis, yava, *benqü* – əbədi, daima, *yımşak* – qiymətli, *süciq* – şirin, *edqü* – yaxşı, *katığ* – möhkəm, *yıq* – yaxşı, *alp* – igid, qəhrəman, *kara* – qara, *kök* – mavi, göy, *yağız* – qonur, *çığan* – kasıb, yoxsul, *bay* – varlı və s.

Düzəltmə sifətlər aşağıdakı şəkilçilərin iştirakı ilə yaranır:

- **lı**, - **li** əşyada hər hansı bir əlamət və keyfiyyətin varlığını bildiren sifətlər düzəldir. Bu şəkilçilər istər abidələrdə, istərsə də müasir türk dillərində işlənmə fəallığı ilə seçilir. Məs.:

Künli - gündüzlü, *inili* – qardaşlı, *eçili* – əcdadlı, əçil-nəcəbətli, *tünli* – qaranlıqlı və s.

Nümunələr:

Sakıntım: turuk *bukalı*, semiz *bukalı* arkada bilser (Düşündüm: arıq buğalı, kök buğalıdır – bilsə...).

-**lı**, -**li** morfeminin qədim, ilkin variantı kimi qeyd olunan -**lıq**, -**lig**, -**luğ**, -**lük** şəkilçiləri də abidələrdə eyni funksiyalı düzəltmə sifətlər yaradır. Məs.:

başlığ – başlı, *silik* – təmiz, *tonlığ* – paltarlı, donlu, *külig* – şöhrətli, *yaraklığ* – silahlı, *kağanlığ* – xaqanlı, *illik* – elli və s. Məs.:

Tabğaç bodunka *beqilik* ırı oğlın kul boltı (Mərd, kişi oğulların Tabğaç xalqına qul oldu).

-**sız**, -**siz**. Bütün dövrlər ərzində fəal və dəyişməz olan bu şəkilçi hər hansı bir əşyada əlamət və keyfiyyətin yoxluğunu bildiren sifətlər yaradır. Məs.:

tonsız – paltarsız, ac-yalavac, *yağsız* – düşmənsiz, *tüzsüz* – düz olmayan, *öqsiz* – anasız, yetim, *idisiz* – sahibsiz, *biliksiz* – avam, *aşsız* – yeməksiz və s.

Məs.:

İçre *aşsız*, taşra *tonsız* yabız yablaq bodunta üze olurtım (Qarnı ac, əyni paltarsız, yazıq, yava bir xalqa hökmdar oldum).

-kı, -ki, -ği, -gi, -ğu, -gü şəkilçiləri yer anlayışını bildirən sifətlər düzəldir. Məs.:

cölgü – çöldəki, *Tabğaçğı* – Tabğaçdakı, *önreki* – irəlindəki, *ilki* – eldəki, *başğu* – qabaqdakı, cənubdakı və s.

Məs.:

Önreki bodun kelti (Cənubdakı xalq gəldi).

Bu şəkilçinin *-dakı, -deki, -teki* variantı da abidədə qeydə alınmışdır və eyni semantikəli sifətlər yaratmağa xidmət edir. Məs.:

Balıkdakı – şəhərdəki, *tağdakı* – dağdakı, *könülteki* – ürəyindəki, *tört bulundakı* – dörd tərəfdəki və s.

Məs.:

Esidip *balıkdakı* tağıkımış, tağdakı inmiş (Eşidib şəhər əhli dağa qalxmış, dağdakılar aşağı enmiş).

-sığ, -sağ, -çığ şəkilçiləri müxtəlif məzmunlu sifətlər düzəldir. Məs.:

yılsığ – varlı, mal-qaralı, *ödsığ* – müvəqqəti, *adınçığ* – xüsusi, ayrıca və s.

Məs.:

Anar *adınçığ* bark yaraturtım (Ona xüsusi sərdabə tikdirdim).

-qe şəkilçisi də qeyri-məhsuldardır, keyfiyyət bildirən sifətlər düzəldir. Məs.:

bilqe – bilici, *oqe* – ağıllı, düşüncəli və s.

Məs.:

Edqü *bilqe* kisiq, edqü alp kisiq yorıtmaç ermis (Yaxşı bilici adamlar, yaxşı igid adamlar yolunu azmadı).

SAY

Saylar qədim nitq hissəsi olmaqla mənə növlərinin ayrılması və morfoloji əlamətlərin sabitləşməsi baxımından uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Qədim türk yazılı abidələrində təkliklərin və çoxluqların adlarını bildirən sözlər müasir türk dillərində fonetik cəhətdən qismən dəyişmişdir. Qədim zamanlardan onluq say sistemi mövcud olmuş, onluqlar konkret lüğət vahidləri ilə ifadə olunmuşdur. Sayın mənə növləri içərisində miqdar və sıra sayları daha qədim tarixə malikdir. Abidələrdə sayın mənəca üç növü göstərilir: miqdar, sıra, toplu saylar.

MİQDAR SAYLARI

Miqdar sayları mənə və vəzifəcə sabit qalsa da, fonetik cəhətdən dəyişmişdir. Məs.:

Bir, eki, üç, tört, bis//beş, altı, yeti, sekiz, tokuz.

Onluq say sistemi müasir türk dillərindən bir o qədər də fərqlənir. Məs.:

On, yeqirmi, otız, kırk, eliq, altmış, yeti on, sekiz on, tokuz on.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənmiş tərkibi saylar müəyyən dərəcədə müasir türk dillərindən fərqlənir. Müasir türk dillərində tərkibi saylarda onluqlar əvvəldə, təkliklər isə sonra gəldiyi halda, abidələrin dilində bunun əksinə olaraq təkliklər əvvəldə, müasir dil baxımından təkliyin aid olduğu onluq deyil, sonrakı

onluqlar isə sonda gəlir. Bu tip tərkibi saylara aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *bir yeqirmi* «on bir», *iki yeqirmi* «on iki», *tört yeqirmi* «on dörd»... *eki otiz* «iyirmi iki», *üç otiz* «iyirmi üç».

Orxon-Yenisey abidələrinin dilindəki tərkibi saylar başqa bir üsulla da düzəlmişdir. Belə ki, ondan yuxarı olan tərkibi saylarda onluqlar əvvəl, təkliklər isə sonra gəlir. Lakin bu zaman onluqlarla təkliklər arasında artuqi sözü işlənir. Məs.: *otiz artuqi bir* «otuz bir», *kirk artuqi yeti* «qırx yeddi» (Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax:12, 172).

Sayyaratmanın bu üsulu müasir türk dillərindən sarı uyğur dilində qorunub qalmışdır.

Məs.: Kamuği *biş otiz* süledimiz, *üç yeqirmi* sünüşdimiz (Cəmi iyirmi beş vuruşa çıxdıq, on üç dəfə döyüşdük); *otiz artuqi bir* türkimə bodunıma yeqin ança kazğanu birtim (Otuz bir yaşında türk xalqım üçün bu qədər yaxşılıqlar etdim); Kül tiqin *kirk artuqi yiti* yaşın boltı (Kül tiqin qırx yeddi yaşında öldü).

SIRA SAYLARI

Sıra sayları sadə miqdar saylarının üzərinə *-inç, -inç, -ünç, -nç, -nti* şəkilçilərini artırmaqla düzəlir. Məs.:

Birinç, törtünç, ekinç, ekinti və s.

Məs.:

Kül tiqin kon yılda yiti yeqirmike uçdu, *tokuzinç* ay yeti otızka yoq ertürtimiz (Kül tiqin qoyun ilində on yeddinci gün öldü, doqquzuncu ayın iyirmi yeddinci günü dəfn etdik); *Ekinti* İşbarı Yamtar boz atıg binip teqdi (İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücuma keçdi).

Azərbaycan dili şivələrində «günün ikinci yarısı», «günorta namazı» və s. anlamında *ikindi* sözü işlənir.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində ilki sözü də sıra sayı kimi «birinci» mənasını ifadə edir. Məs.:

En *ilki* Toğu balıqda sünüşdüm (Birinci dəfə Toğu şəhərində vuruşdum).

İlki sözüə eyni mənada Azərbaycan xalq danışiq dilində rast gəlinir. Məs.:

Mən anamın *ilkiyəm//ilkisiyəm*.

TOPLU SAYLAR

Toplu saylar miqdar saylarının üzərinə *-eqü, -eqün* şəkilçilərinin əlavəsi ilə yaranır. M. Qıpçaq göstərir ki, bu şəkilçilər abidələrin dilində az işlənsə də, türk dillərinin sonrakı inkişafı dövründə öz fəaliyyət dairəsini genişləndirmişdir. Bunu qədim türk yazılı abidələrinin dili ilə müasir türk dillərini müqayisə edərkən aydın şəkildə görmək olar (12, 53). Məs.:

Tabğaç, Oğuz, Kitan - bu *üçeqü* kabısır (Tabğaç, Oğuz, Kitan - bu üçlükdə vuruşur); *Üçeqün* kabısır sülelim anı yökkisalım - timis (Üçlükdə qoşun çəkək, vuruşaq, onları məhv edək - demiş).

Hazırda toplu say sistemi Fərqanədə yaşayan uyğurların dilində işlənir.

Ekin sözünün də *eki + n* morfemindən yarandığı və toplu saylara aid olduğu qeyd olunur (12,205). Məs.:

Üze kök teñri asra yağız yir kılıntıqda *ekin* ara kişi oğlu kılınmış (Yuxarıda mavi səma, aşağıda qonur torpaq yarandıqda bunların ikisinin arasında insan oğlu yaranmış).

Suallar və tapsırıqlar:

1. Qədim türk yazılı abidələrində sifətlərin işlənmə tezliyi haqqında məlumat verin. Müasir dilimiz

üçün arxaikləşən hansı sifətləri tanıyırsız? Onları cümlə-misallarla izah edin.

2. Sifətin quruluşca növləri, düzəltmə sifətlərin yaranma yolları haqqında bilgi verin, sifət düzəldən şəkilçilələrin sözyaratma imkanlarını izləyin.
3. Qədim türk yazılı abidələrində sayların hansı mənə növləri var? Miqdar saylarının müasir Azərbaycan dilindən fərqli xüsusiyyətlərini sadalayın.
4. Tərkibi miqdar sayları hansı üsullarla yaranır? Arxaik forma müasir türk dillərindən hansı birində özünü qoruyub saxlayır?
5. Sıra və bölgü saylarının səciyyəvi xüsusiyyətlərini açıqlayın və şivələrimizdə yaşayan izlərini nümunələrlə göstərin.

ƏVƏZLİK

Əsas nitq hissələrindən biri kimi əvəzlik isim, sifət, saydan sonra gəlir. Bu kateqoriyaya daxil olan sözlər həmişə ümumilik ifadə edən, konkretlik bildirməyən sözlər kimi dərk olunur. Adlar bölümünə daxil olan əvəzlilərin türk dillərində özünəməxsus hallanma və cəmlənmə xüsusiyyəti vardır. Tədqiqatçılar qədim türk yazılı abidələrində işlənən əvəzliləri mənə növünə görə müxtəlif şəkildə qruplaşdırmışlar (4, 177; 18, 105). Abidələrdə işlənmə tezliyini və əhatə dairəsini nəzərə alaraq əvəzlilərin altı mənə növünü göstərmək olar:

1. Şəxs əvəzliləri,
2. İşarə əvəzliləri,
3. Qayıdış əvəzliləri,
4. Sual əvəzliləri,

5. Qeyri-müəyyən əvəzlilər,
6. İnkər əvəzliləri.

ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİ

Qədim türk yazılı abidələrində işlənən şəxs əvəzliləri müasir türk dillərindəki vəziyyətindən ancaq təkdə fonetik və morfoloji planda fərqlənir. Məs.:

Tək	Cəm
I ş. <i>men, ben</i>	<i>biz</i>
II ş. <i>sen, sin</i>	<i>siz</i>
III ş. <i>ol</i>	-

Məs.:

Men beŋqü taş... kağanta bedizçi kelürtim (Mən əbədi abidə ucaltmaq üçün Tavğaç xaqanlığından nəqqaş gətirdim); Bilqe Tonyukuk *ben* özüm Tabğaç ilinə kılntım (Mən özüm bilici Tonyukuk Tabğaç elində doğuldum); Arık ok *sen*, açsık, tosık ömezsən (Sən yoxsul olanda açlıq, toxluq haqqında düşünməzsən); O eki kisi bar erser, sini Tabğaçığ ölürteçi – tirman (Ey Tabğaç eli, o iki adam qaldıqca səni məhv edəcəklər); *Ol* teğdükde Bayırkunun ak adğırığ udhıkın sançdı (O, hücumu keçdikdə Bayırkunun ağ ayğırının ombası sındı); *Biz* az ertimiz (Biz az idik) və s

Şəxs əvəzliləri *men, ben, sen, ol* hallanarkən yiyəlik, yönlük, təsirlik, yönəltmə-istiqlamət hallarında fərqli xüsusiyyətlər meydana çıxır:

A.	<i>men, ben</i>	<i>sen</i>	<i>ol</i>
Y.	<i>menin, benin</i>	<i>senin</i>	<i>anın</i>
Yön.	<i>mana, bana</i>	<i>sana</i>	<i>ana</i>

Yön.-ist.	<i>manaru</i>	-	<i>anaru</i>
Təs.	<i>mini</i>	<i>sini</i>	<i>anı</i>
Y.	-	-	-
Ç.	-	-	-

SUAL ƏVƏZLİKLƏRİ

Müasir türk dilləri ilə müqayisədə qədim türk yazılı abidələrinin dilində sual əvəzlilərinin miqdarı bir o qədər çox olmamışdır. Abidələrdə aşağıdakı sual əvəzlilərinə rast gəlinir: *kem* – kim, *ne* – nə, *kani* – hanı, *kantan* – haradan. Həmin leksik vahidlər sual məqsədi ilə işlənərək müxtəlif qrammatik mənə çalarlığı ifadə edir. Məs.:

Türk bodun ilinin törünün *kim* artatı? (Ey türk xalqı, elini, dövlətini kim dağıtdı?); İlliq bodun ertim, ilim emti *kani*? (Eli olan xalq idim, elim indi hanı?); *Ne* kağanka isiq-küçiq berür men? (İş-gücümü hansı xaşana həsr edirəm?); Yaraklıq *kantan* kelip yana eltdi (Silahlılar haradan gəlib səni məğlub etdilər?) və s.

İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİ

İşarə məqsədi ilə işlənən bu əvəzlilər daha qədim tarixə malikdir və onlar heç bir dəyişikliyə uğramadan günümüze qədər gəlib çıxmışdır. Abidələrin dilində iki işarə əvəzliyi qeydə alınmışdır: bu ol. Məs.:

Bu bitiq bitiqme atısı Yolğ Tiqin (Bu yazını yazan mərhumun qohumu Yolğ Tiqindir); *Ol* emti anıq yok (Orada indii pisliklər yoxdur) və s.

Ol işarə əvəzliyi hallanır: ol, anın, ana, anar, anı, anta, antın.

Bu işarə əvəzliyi hallanarkən *b > m* dəyişməsi baş verir: *bu, munun, muna, munar//munaru, bunı// muni, bunta, mundın*. Məs.:

Türk beqlər bodun *buni* esidin (Türk bəyləri, xalqı, bunu eşidin); *Bunta* urtım (Burada yazdırdım); *Anı* körüp ança bilin (Onu görüb eləcə bilin); *Anar* adınçığ bark yaraturtım (Ona xüsusi sərdabə tikdirdim) və s.

QAYIDIŞ ƏVƏZLİYİ

Qayıdış əvəzliyi bir şeyin özü, cövhəri, mahiyyəti mənasındadır. Qədim türk yazılı abidələrində qayıdış məzmunu iki sözlə ifadə olunur: *öz, kentü* və abidədə yalnız I şəxsə görə dəyişir. Məs.:

Özüm tarduş bodun üze şad ertim (Özüm tarduş xalqının şadı idim); Tokuz oğuz bodun *kentü* bodunim erti (Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi).

QEYRİ-MÜƏYYƏN ƏVƏZLİKLƏR

Bu əvəzlilər abidənin dilində o qədər də geniş yayılmamışdır. Bu bölgüyə aşağıdakı əvəzlilər daxildir: *kamuğ* – hamı, *bunça* – bu qədər. Məs.:

Türk kara *kamuğ* bodun ança timis (Türk xalqının hamısı eləcə belə demiş); *Bunça* bodun kelipen sığtamıs, yıqlamıs (Bu qədər xalq gəlib aqlamış, sıqtamışlar).

İNKAR ƏVƏZLİYİ

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində yalnız bir inkar əvəzliyi işlənmişdir: *nen* – heç nə, heç şey. Məs.:

Ötüken yir olurıp arkiş tirkeş isar, *nen* bunığ yok (Ötükən ölkəsində oturub karvanlar göndəpsən heç nə dərdin olmaz).

Suallar və tapşırıqlar:

1. Qədim türk yazılı abidələrində əvəzliyin hansı mənə növləri qeydə alınmışdır?
2. Şəxs əvəzliləri müasir türk dillərindən, eləcə də Azərbaycan dilindən fonetik və morfoloji planda necə fərqləndirilir?
3. Şəxs əvəzliləri hallanarkən hansı hallarda özünəməxsus xüsusiyyətlər meydana çıxır? Bunları nümunələrlə izah edin.
4. Qayıdış əvəzliləri hansılardır? Onların işlənmə imkanları haqqında məlumat verin.
5. *Kamuğ*, *nen* əvəzliləri haqqında nə bilirsiniz? Bunları dilimizin tarixi ilə müqayisədə aydınlaşdırın.

FEL

Qədim türk yazılı abidələrində işlənmə tezliyi ilə fərqlənən nitq hissələri içərisində fellər xüsusi yer tutur. Fellər zəngin olmaqla bərabər, öz sabitliyini də qoruyub saxlayır və onların əksəriyyəti bu günə kimi türk dillərində işlənməkdədir. Qədim türk yazılı abidələrin dilində qeydə alınan felləri sadə və düzəltmə deyə iki qrupa ayırmaq olar.

1. **SADƏ FELLƏR.** Bu fellər də öz növbəsində leksik vahid kimi fəaliyyətdə olan fellər, dilimiz üçün arxaikləşən, yaxud digər türk dillərində və şivələrdə qalan fellər – deyə iki yerə bölünür.

a) Leksik vahid kimi fəaliyyətdə olan fellərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

kör – bax, *esid* – eşit, *bil* – bilmək, *aç* – açmaq, *al* – almaq, *aş* – aşmaq, *it* – etmək, *öl* – ölmək, *bin* – minmək, *yat* – yatmaq, *kel* – gəlmək, *buç* – kəsmək, *si* – sınımaq və s.

b) Dilimiz üçün arxaikləşən, yaxud digər türk dillərində və şivələrdə qalan fellərə bunları göstərmək olar:

ağ – yüksəlmək, qalxmaq, *bol* – olmaq, *kon* – məskən salmaq, yerləşmək, *ir* – izləmək, *id* – göndərmək, *kıs* – məcbur etmək (Azərbaycan canlı danışq dilində *kısma-boğmaya salmaq*), *tez* – qaçmaq, *ula* – izləmək, *bar* – getmək, *ay* – demək, söyləmək, *oku* – çağırmaq, *yor* – getmək və s.

2. **DÜZƏLTMƏ FELLƏR** sadə fellərin üzərinə aşağıdakı şəkilçiləri artırmaqla düzəlir:

-la, -le. Bu şəkilçi öz intensivliyi ilə *seçilir* və müxtəlif mənəli fellər yaradır. Məs.:

FELİN ZAMANLARI

süle – qoşun çəkmək, *yığla* – ağlamaq, *tınl* – dinləmək, *opla* – hücum etmək, *kılınçla* – qılınclamaq, *kışla* – qışlamaq, *kağanla* – xaqanlıq etmək və s.

Məs.:

Mağı Kurqan kışlap yazına oğuzgaru *sü* taşkıdımız (Mağı Kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara tərəf qoşun çəkdik).

-lan, -len – müasir türk dillərində işlək morfemlərdən olan bu şəkilçi abidənin dilində fəallığı ilə seçilmir, az miqdarda söz yaratmağa xidmət edir. Məs.:

boğuzlan – boğazı kəsilmək, *kanlan* – xanlanmaq və s.

Məs.:

Tabğaçada adırıldı, *kanlantı* (Tabğaçdan ayrıldı, xanlı oldu (xanlandı)).

-ad, -ed şəkilçisi də qeyri-məhsuldarlığı ilə fərqlənir. Məs.:

küned – kənz etmək, *kulad* – qul etmək, *bunad* – kədərilmək, *başad* – başçılıq etmək və s.

Məs.:

...Bodunığ *künedmiş, kuladmış* (Xalqı kənz etmiş, qul etmiş).

-sıra, -sire şəkilçisi sözyaratmada fəal deyil, dilimizdəki *-sız, -siz* şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirir. Məs.:

elsiretmış – eldən məhrum olmuş, *kağansıramış* – xaqansızlaşmış, *uruğsıratayın* – dövləti dağılmış və s.

-el şəkilçisi də fel yaradır. Yalnız bir sözdə tüzeltim - düzəltdim təsadüf olundu. Məs.:

Bu yirdə olürıp Tabğaç bodun birle *tüzeltim* (Bu yerdə oturub Tabğas xalqı ilə aranı düzəltdim).

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazılı abidələrinin dilində də felin üç zamanı mövcuddur: indiki zaman, keçmiş zaman və gələcək zaman. Müqayisələr göstərir ki, müasir türk dilləri ilə bunlar arasında bir o qədər də ciddi fərqlər yoxdur.

İNDİKİ ZAMAN *-ır, -ir, -ur, -ür, -yur, -yür, -ar, -er* şəkilçiləri əsasında yaranır. Məs.:

Barır – gedir, *ter* – deyir, *yazar* – yazır, *kelür* – gəlir, *kazğanur* – qazanır, *birür* – verir, *yorıyur* – yürüş edir və s. Məs.:

İrak erser yab拉克 ağ *birür*, yağuk erser edqü ağ *birür* (Uzaqda olana pis hədiyyə verir, yaxında olana yaxşı hədiyyə verir); Öd tənri *yazar*, kisi oğlu kor olğeli törümis (Taleyi allah yazar, insan oğlu ölmək üçün yaranmışdır) və s.

KEÇMİŞ ZAMAN iki yerə bölünür: şühudi keçmiş zaman, nəqli keçmiş zaman.

Şühudi keçmiş zaman *-dı, -di, -tı, -ti* şəkilçiləri vasitəsi ilə düzəlir. Məs.:

Kül tiqin yadağın oplayu *teqdi* (Kül tiqin piyada hücumu keçdi); Bir eriq onun *urtı* (Bir döyüşçünü oxla vurdu); Kop anta *alkıntığ* (Hamımız orada zəiflədik) və s.

Nəqli keçmiş zaman *-mış, -miş, -mıs, -mis* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Məs.:

Kağanı alp *ermis*, ayğuçısı bilqe *ermis* (Xaqanı igid olmuş, məsləhətçisi də müdrik olmuş); Ekin ara kisi oğlu *kılınmış* (İkisinin arasında insan oğlu yaranmış) və s.

GƏLƏCƏK ZAMAN iki yerə bölünür: qəti gələcək zaman, qeyri-qəti gələcək zaman.

Qəti gələcək zaman ifadə formasına görə türk dillərindən, eləcə də Azərbaycan dilindən fərqlənir. Abidədə qəti gələcək zaman **-taçı, -teçi** şəkilçiləri ilə yaranır. Məs.:

Ol yırqerü barsar, türk bodun, **ölteçisen** (O tərəfə getsən, ey türk xalqı, öləcəksən); Bödke koriqme beqler, Qü **yanıltaçısız** (Taxta itaət edən bəylər, yanılacaq-sınız mı?) və s

-cı, -çi şəkilçisi qəti gələcək zamanda inkar şəkilçilərindən sonra işlənir Məs.: **yıtmaçısən** – məhv olmayacaqsan, **ölməçısən** - ölməyəcəksək və s.

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində **qeyri-qəti gələcək zamanın** təsdiqinə rast gəlinmir. Uyğur abidələrində bu zaman forması **-ar, -er** şəkilçiləri vasitəsi ilə özünü göstərir. Məs.:

Tabarlar – taparlar, **korkarlar** – qorxarlar və s.

Orxon-Yenisey abidələrində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı **-maz, -mez** şəkilçisi ilə formalaşır. Məs.:

Arık ok sen açsık, tosık **ömezsən** (Yoxsul olanda aclıq, toxluq haqqında düşünməzsən); Ol sabın esidip, tün yeme udısıkım **kelmez erti**, olursıkım **kelmez erti** (O sözləri eşidib gecə də yuxum gəlməz, rahatlıq tapmaram) və s.

Suallar tapsırıqlar:

1. Qədim türk yazılı abidələrində işlənən və leksik vahid kimi fəaliyyətdə olan fellər hansılardır?
2. Dilimiz üçün arxaikləşən, digər türk dillərində və dialekt və şivələrimizdə qalan hansı fellər

haqqında məlumatınız var? Həmin felləri etimoloji səhətdən aydınlaşdırmağa çalışın.

3. Qədim türk yazılı abidələrində, həm də müasir dilimizdə fəal yaradıcılığında fəal olan şəkilçiləri sadalayın.
4. **Yığla-** (ağlamaq), **süle-** (qoşun çəkmək), **opla-** (1. hücum etmək; 2. toplamaq), **kışla-** (qışlamaq) fellərinin leksik və qrammatik mənasını açıqlayın. Bunlardan hansının ədəbi dil, hansının şivə kontekstində yaşadığını izah edin.

KÖMƏKÇİ NİTQ HISSƏLƏRİ

Müasir dilimizdə olduğu kimi, tarixən də köməkçi nitq hissələri müstəqil mənə bildirməyən, heç bir suala cavab verməyən, ayrıca cümlə üzvü olmayan, cümlədə qrammatik mənə yaradan, müəyyən mənə çalarlığı aşılayan, ara-sıra şəkildə qəbul oluna bilər. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində köməkçi nitq hissələrindən qoşma, bağlayıcı, ədat xüsusi olaraq fərqləndərilir.

QOŞMA

Qoşmalar adlar və adlarla fəllər arasında qrammatik əlaqə yaradan köməkçi nitq hissələrindəndir. Abidədə qeydə alınan qoşmalar bunlardır:

TEQ – Azərbaycan dilində bənzətmə mənəsi yaradan kimi, tək qoşmasını ifadə edir. Məs.:

Kağan süsi böri **teq** ermiş, yağısı koy **teq** ermiş (Xaqan atamın qoşunu qurd kimi olmuş, düşməni qoyun kimi olmuş)

TEQİ – Məsafə bildirən «kimi» qoşmasının sinonimidir. Məs.:

Yinçü üqüz keçe Temir Kapıgka **teqi** süledim (İnci çayını keçərək Dəmir Qapıya kimi qoşun çəkdim).

ÜÇÜN – səbəb-məqsəd mənəsini bildirir və dilimizdəki həmin qoşma ilə eyni funksiyaları yerinə yetirir. Məs.:

Özüm, kutum bar **üçün** kağan olurtım (Özümün bəxtim olduğu üçün xaqanlığ taxtına əyləşdim).

ÖTRÜ – «onun üçün, ona görə» mənəsində işlənir. Məs.:

Anta **ötrü** kağanıma ötüntüm (Buna görə də xaqanıma müraciət etdim).

BİRLE – birgəlik mənəsini bildirir və «ilə» qoşmasının qədim variantıdır. Məs.:

İnim Kül tiqin **birle** sözləşdimiz (Kiçik qardaşım Kül tiqin ilə razılığa gəldik).

TAPA – tərəf, istiqamət bildirir. Məs.:

Yeti yeqirmi yaşım tanut **tapa** süledim (Yirmi yaşımda tanutlar tərəfə qoşun çəkdim).

KİSRE - müasir dilimizdə «sonra» sözünün sinonimidir, zaman mənəsi bildirir. Məs.:

Yağru kontukda **kisre** anıq biliq anta öyür ermiş (Yaxında məskən saldıqdan sonra orada pis vərdişlərə yiyələndilər).

ARA – arasında Məs.:

Ekin **ara** kisi oğlu kılınmış (Bunların ikisinin arasında insan oğlu yaranmış).

SAYU – istiqamət bildirən qoşmadır. Məs.:

Yir **sayu** b axırdıq (Hər tərəfə dağılıb getdiniz).

KODI – adla feil arasında qrammatik əlaqə yaradır. Məs.:

Ol sub **kodi** bardımız (O çayın axarı istiqamətində getdik).

ƏDAT

Qədim türk yazılı abidələrində ədatlar bir o qədər də çox işlənməmişdir. Qeydə alınan ədatlar bunlardır:

KÜK – «axı» ədatının mənəsinə uyğun gəlir. Məs.:

Kaç nen erser ölürtəçi **kük** (Hər necə olsa bizi məhv edəcək axı).

AZU – «məgər» sual ədatının sinonimidir, cümlənin mənasını qüvvətləndirir. Məs.:

Azu bu sabımda iqid bərğu? (Məgər bu sözümdə yalan varmı?).

QÜ//ĞU – qüvvətləndirici ədatlardır. Məs.:

Bödkə körıqme beqler, *qü* yanıltaçısız (Taxta itaət edən bəylər, siz axı(tez) yanılacaqşınız).

MU – sual ədatıdır. Məs.:

Kağan *mu* kısıayın? (Xaqan olmasına çalıışımı?).

Bolmıs erinç, oğlu ta kağan bolmıs erinç. Anta kisre inisi eçisin teq kılınmaduk erinç. Oğlu kanın teq kılınmaduk erinç, biliqsiz kağan olurmıs erinç, yablak kağan olurmıs erinç, buyurukı yeme biliqsiz erinç, yablak ermıs erinç.

(K_b, 5)

BAĞLAYICI

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində bağlayıcıların sayı çox azdır. Bunlara nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

YEME // TA – Azərbaycan dilindəki *da, də* iştirak bağlayıcısının funksiyasını yerinə yetirir. Məs.:

Ol sabın esidip, tün *yeme* udısıkım kalmez erti (O sözləri eşitdikcə, gecə də yuxum gəlmədi); Oğlu *ta* kağan bolmıs erinç (Oğlu da xaqan olmuş).

Suallar və tapşırıqlar:

1. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində hansı köməkçi nitq hissələri fərqləndirilir?
2. Arxaik qoşmalar hansılardır. Onlar haqqında nümunələrlə izahat verin.
3. Qədim türk yazılı abidələrində ədat və bağlayıcılar hansı funksiyanı yerinə yetirir?
4. Aşağıdakı mətndən köməkçi nitq hissələrini tapıb qruplaşdırın.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. B., X c; 1987.
2. Azərbaycan filologiyası məsələləri. B., 1984.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B., 1964.
4. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971.
5. Abdullayeva Q. Qədim türk yazılı abidələri. B., 2002.
6. Баскаков Н.А. Тюрские языки. М., 1960.
7. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. B., 1999.
8. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. B., 1968.
9. Əfzələddin Əsgər, Məmmədəli Qırçaq. Türk savaş sənəti. B., 1986.
10. Əliyev Y. Qədim türk (runik) yazılı abidələrindən orta əsrlər türk yazılı abidələrinə keçid: ədəbi dil normalarının inkişafı. B., 2004.
11. Həmzəyev T. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar. B.; 1983.
12. M.Füzuli. Seçilmiş əsərləri. B., 1958.
13. Məmmədəli Qırçaq. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. B., 2000.
14. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
15. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967.
16. R.Əskər. Orxon abidələri. B, 2012.
17. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. B., 1993.
18. Rəcəbov Ə. Ulu türklər. B., 2003.
19. Rəcəbov Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. I-II hissə. B., 2006.
20. Qədim türk sözlərinin lüğəti. (Tərtib edənlər: N.M.Xudiyev, Ə.A.Quliyev). B., 1992.
21. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 1993.
22. Vəliyeva G. Yazılı abidələrdə dialekt leksikasının izləri. «Türk dillərinin yazılı abidələrinə dair tədqiqlər» tematik məcmuəsi. B., ADU nəşri, 1985.
23. Vəliyeva G. Azərbaycan toponimlərində qədim türk ünsürləri. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. B., 1986.
24. Ziya Göyalp. Türkçülüğün əsasları. B., 1967.
25. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. B., 1981.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
Türk dillərinin tarixi və inkişaf mərhələləri	5
Qədim türk həyat tərzini	11
Qədim türk yazılı abidələrinin öyrənilməsi tarixi	13
Qədim türk əlifbası	17
Qədim türk yazılı abidələrinin təsnifi	36
Oğuz abidələri.	
+ «Bilqə kağan»ın şərəfinə yazılmış abidə	40
+ «Kül tiqin»in şərəfinə yazılmış abidə	43
+ «Tonyukuk»un şərəfinə yazılmış abidə	69
«Ongin» abidəsi	74
«Külü Çor» abidəsi	75
Qırğız abidələri.	
Yenisey abidələri	76
Talas abidələri.....	77
«Elegest» abidəsi.....	78
«Barlık» abidəsi.....	78
Uyğur abidələri.....	79
I. Run əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələri.....	79
“İrk bitik” abidəsi.....	79
II. Uyğur əlifbası ilə yazılan uyğur abidələri... ..	80
“Xuastuanift” abidəsi.....	80
“Altun yaruk” abidəsi.....	82
Qədim türk yazılı abidələrinin leksikası	84
Qədim türk yazılı abidələrinin morfoloqiyası	102
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	128

Çapa imzalanmış: 27.02.2018

Kağız formatı: 60x84 1/16. Tiraj: 300.

*Kitab "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələniib çap olunmuşdur.*

E-məil: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32, 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.